

Közlemények

TANULMÁNYOK A KÉSŐMEROITIKUS ÉS KORAI KÖZÉPKORI NÚBIA GAZDASÁGÁRÓL ÉS KORMÁNYZÁSÁRÓL

TÖRÖK LÁSZLÓ

I. Meroitikus titulusok és valószínű tartalmuk

Az eddigi irodalom, korántsem indokolatlanul, a későmeroitikus Nubia helyzetének legfontosabb tényezőjeként tekintette annak Egyiptomhoz való viszonyát. A núbiai—egyiptomi kapcsolatok felderítése azonban háttérbe szorította a másik kardinális kérdést: mi a lényege a későmeroitikus Nubia s maga a későmeroitikus birodalom közötti kapcsolatnak? Nem csoda tehát, hogy napjainkban egyre inkább elfogadottá válik az a felfogás, mely szerint Nubia s a birodalom többi része között döntő gazdasági és társadalmi különbségek voltak, melyeket Nubia vezetőinek szeparatista törekvései az idők során mind jobban elmélyítettek. Anélkül, hogy módomban állana e felfogást minden részletében megcáfolnom, szeretnék néhány adatot úgy megvilágítani, hogy egy akcentusaiban eltérő interpretáció lehetőségére irányítsam a figyelmet.

A történeti és régészeti források egyaránt arra vallanak, hogy a meroitikus birodalom érdeklődése Nubia iránt egy hosszabb „hiatus” után,¹ az i. sz. kezdete körüli évtizedekben éledt újjá. Az 1—2. sz. folyamán az 1. és 3. zuhatag közötti Nílus-völgyben sűrű településhálózat keletkezett. A települések átlaga kicsiny és zárt; láncolatukat egy-egy katonai és adminisztratív centrum, mint Primis (Qasr Ibrim), Arminna, Gebel Adda, Pahoras (Faras), Karanog, Sedeinga stb.² szakítja meg. A fejlődésnek két fő indítéka van. Az első a vízemelő kerék (sakiya) bevezetésével lehetővé tett intenzív öntözéses mezőgazdaság; a második a birodalom kereskedelme a mediterrán világgal, amely elsősorban a núbiai terület közvetítésével volt lebonyolítható. A birodalom anyagi forrásainak természetéből következik, hogy létfenntartása az újjászervezett núbiai országrész hozzájárulása nélkül elképzelhetlenné vált. Nubia szerepének arányát a mezőgazdaság tekintetében nem áll módunkban

¹ Erre a kérdésre ld. *Adams JEA 50; Adams Meroitica 2; cp. Haycock 108 ff.*

² Karanog kivételével (*W-RM Karanog; Griffith Karanog*) valamennyi felsorolt centrum feltárása az utóbbi évtized núbiai kampányának eredménye; ezért többségükről pusztán előzetes jelentés áll rendelkezésünkre, ezeknek jegyzékét ld. *Leclant Meroitica I.* — Ld. még *AW; W. Godlewski: Faras à l'époque méroïtique. Ét. et Trav. 6 (1972) 185—193 stb.* — A településszerkezetre s a településekre magukra ld. *B. G. Trigger: History and Settlement in Lower Nubia. Yale University Publications in Anthropology No. 69, 1965; W. Y. Adams, Nubia.*

felbecsülni,³ annál inkább felbecsülhető a közvetítő kereskedelem jelentősége. Nyilvánvaló tehát, hogy Núbia megszervezésének alapelve a jól szabályozott függőségi viszony kellett, hogy legyen. Mielőtt adataink ennek ellenkezőjéről félreérthetetlenül meggyőznének, bennük e függőség tényének jeleit kell megkeresnünk, — különben módszertani hibát követünk el.

A 2—3. századi források adminisztratív titulusainak első nyomait az i. sz. kezdete körül kelt írásos emlékekben találjuk. I. e. 24—23-ban Meroe és a római Egyiptom között jelentős fegyveres konfliktusok voltak, értelmük a Núbia fölötti hegemonia megszerzése volt. A rómaiak elleni sikeres hadjáratokat Teritegas király fia, Akinidad vezette.⁴ Első ízben Akinidad kartusában olvasható a *pqr* (*pqr qoris* = trónörökös v. királyi herceg) és a *pešto* (= alkirály) cím.

Akinidad nemcsak a terület vissza-, ill. megszerzésében bírt vezérszerepet, hanem hihetőleg, megszervezésében s kormányzásának ellátásában is. Erre enged következtetni a nevéhez fűződő, szokatlanul nagy mennyiségű núbiai felirat: kettő Dakkában (tehát tulajdonképpen már egyiptomi felségterületen, az ezek után mindvégig különös jogállású Dodekaschoenos-ban),⁵ s egy, még kiadatlan sztlél Qasr Ibrimben.⁶ Mint ezekben, úgy déli felirataiban is *pqr* és *pešto* címet visel: Meroe-városi kartusában,⁷ a hamadabi nagy történeti feliratban⁸ s kawai szövegeiben egyaránt.

Ezután a *pqr* és *pešto* cím viselőinek, egészen a 2/3 sz. fordulójáig, mikor majd döntő fontosságra tesznek szert, nincsen nyoma Núbiában.⁹ Ennek egyik, kétségkívül pusztán közvetett oka lehet az e korra keltezhető feliratok szerény mennyisége. A másik, valószínűbb ok maga az ez időkből alkalmazott kormányzásmód lehet. Mint ahogyan núbiai hadjáratai után Akinidad is visszavonul a birodalom déli központjába, utódjairól is feltételezhetjük, hogy székhelyük délen volt. Más szóval, a kormányzás hatássága biztosítható volt *pešto*-nál alacsonyabb rangú helyi tisztviselők által is. Ennek tudható be talán, hogy az 1—2. századi núbiai feliratok egyrészt követjárásokhoz, vagy

³ A meroitikus gazdaságra összefoglalóan: *W. Y. Adams: Ecology and Economy in the Empire of Kush. Journées Internationales d'Etudes Meroitiques, Paris 10—13 Juillet 1973.*

⁴ Az eseményekre s a velük kapcsolatos feliratok kronológiájára ld. *Hintze, Studien 24 ff.* — Cp. még: *J. M. Plumley: Pre-Christian Nubia (23 B. C. — 535 A. D.) Evidence from Qasr Ibrim. Ét. et Trav. 5 (1971) 8—24.*

⁵ A Dodekaschoenosra cp. *K. Sethe in PWRE V/1 1256 f.; Monneret de Villard, Storia passim; K. Kromer: Römische Weinstuben in Sayala (Unternubien). Öst. Akad. Wiss. Phil. hist. Kl. Denkschr. 95. Wien 1967 118 ff.; Haycock, Landmarks passim.* — A határzóna speciális jogállása a korai keresztény korban is feltűnő, ld. alább.

⁶ Rövid említése *Plumley op. cit. (4. j.) 19; fig. 8.*

⁷ *Inscr. 2, Griffüh Meroe 60 f.; Pl. LXII.*

⁸ *J. Garstang—J. Pythian-Adams—A. H. Sayce: Fifth Interim Report on the Excavations at Meroe in Ethiopia. LAAA 7 (1914—16) 15 ff.; Pl. 9; F. Li. Griffüh: Meroitic Studies III—IV. JEA 4 (1917), IV.; The great stela of Prince Akinizaz, pp. 159—73. Kawa 28, 105, 106. — M. F. L. Macadam: The Temples of Kawa I. The Inscriptions. London 1949.*

⁹ Egyetlen — 1. sz.-i — kivételtől van tudomásunk, ez *Tsmereš pešto, REM 0543 (Faras).*

inspekciókhoz,¹⁰ másrészt alacsonyabb rangú méltóságokhoz látszanak kötődni. Az előbbi típust képviselheti az Augustus 17. évére keltezett dakkai görög nyelvű adoráció¹¹ és az Aqraqamani és Naytal 3. évében kelt (1—2. sz. fordulója) demotikus ima.¹² Inkább zarándoktól származó egy Nero 4. évében írott dakkai demotikus szöveg.¹³ — *Nweli ššimete qoris*-t, egy legkésőbbben 2. sz. eleji, Aswanban lelt (?) áldozati tábla örökíti meg.¹⁴ Címe második felének jelentése „királyi”; a *ššimete* kifejezés értelmére nem tudunk egyelőre megfelelő megoldást javasolni.¹⁵ Az 1. sz. végéről származó *Inscr. 83* a *šleqeñ* címet tartalmazza, mely gyakori civil cím a későbbi karanogi szövegekben.¹⁶ A további korai núbiai meroitikus szövegek értelmébe sajnos nem tudunk behatolni.¹⁷

De a feliratok hiányát szerencsésen kiegyensúlyozzák a régészeti evidenciák. A Núbia közvetítésével bonyolódó külkereskedelem tárgyi nyomai növekvő mennyiségben mutatkoznak az 1—2. század folyamán kialakult települések rétegeiben és a temetkezésekben; nemcsak a núbiai Nílus-völgyben, hanem a déli, központi területen is. A mediterrán világ és Meroe érintkezése természetesen a kereskedelmi áruk jelenléténél mélyebb hatásokban is megnyilvánul, ezeket azonban nem részletezhetjük itt.¹⁸

A 2. sz. végi és 3. sz.-i gazdag núbiai feliratanyag nemcsak a tetőpontját elérő prosperitás dokumentuma, hanem a Meroe és Núbia közötti viszony megváltozásáé is. Az adatok természete arra enged következtetni, hogy a közvetítő kereskedelem hasznának biztosításához nem elegendő már a korábbi szerény adminisztráció. A kormányzás eszközeinek differenciálódására több magyarázat is kínálkozik. Külpolitikai tekintetben elképzelhető, hogy Egyiptom veszélyeztette a tranzit-kereskedelem érdekeit; másrésztől a Vörös-tengeri kereskedelem felől fenyegető konkurrencia kényszeríthette Meroet núbiai kereskedelmének efficiensebbé tételére.¹⁹ Nem kis veszélyt jelentettek a blemmyes felső-núbiai betörései sem; ezek a núbiai országrész katonai szervezetében igényelhettek változtatásokat. E mellett közrejátszott a birodalom elszegényedésének konkrét veszélye is, függetlenül a külkereskedelemtől. A jelzett változtatásokat a feliratok címanyaga jól tükrözi.

¹⁰ Kézenfekvőnek tűnik feltételezni, hogy az országrész évi inspekciójára a philaei (dakkai) zarándoklatok alkalma szolgált. E kérdésre részletesen egy más tanulmányban szándékozom visszatérni.

¹¹ *CIG* III 5080 Add. p. 1240; *G. Roeder*: *Der Tempel von Dakke II*. Le Caire 1930, Taf. 25b; *Hintze, Studien* 26.

¹² *Dakka* 17, keltezésére *Griffith DG* 23; *Hintze, Studien* 56.

¹³ *LD VI* Bl. 63, Nr. 144.

¹⁴ *Inscr.* 137.

¹⁵ *Hofmann MNL* 42 javaslata nem fogadható el.

¹⁶ *Kar*, 83, 89, 96, *Sh.* 13; *Far.* 10.

¹⁷ *Inscr.* 86, 91/a—b—c.

¹⁸ *Cp. L. Török*: *Graeco-Roman Monuments of the Meroitic South*. In: *W. Y. Adams*: *Meroitic North and South*. *Meroitica* 2 (1976) 95—102; *L. Török*: *Traces of Alexandrian Architecture in Meroe*. *Studia Aegyptiaca* 2 (1976) 115—138; *stb.*

¹⁹ *Cp. N. Pigulewskaja*: *Byzans auf den Wegen nach Indien*. Berlin-Amsterdam 1969, 110 ff., 134 ff., 211 ff.

A tárgyunkat képező 3. századi címanyag következő nagy csoportjai különböztethetők meg: a) civil közigazgatási; b) katonai; c) „gazdasági” közigazgatási; d) diplomáciai; e) papi természetűek. A legutóbbi kategóriával ezúttal nem fogok foglalkozni (másutt ezt bizonyos mértékig megtettem; s ismét másutt szeretnék még visszatérni rá).²⁰

a) *A civil közigazgatás* legmagasabb rangú személyisége a források egybehangzó tanúsága szerint a *pešto*-herceg, azaz az alkirály. A cím vagy önmagában áll, vagy mint *pešto Akiñ-te*, azaz Núbia alkirálya.²¹ A cím első viselője, Akinidat trónörökös herceg; sokunk lehet feltételezni, hogy 3. századi utódai is, ha esetleg távolabbról is, a királyi család köréből kerültek ki. Erre következtethetünk a *pešto* — Griffith szerinti²² — demotikus megfelelője alapján: *p3 s3 nswt* = a király fia; másrésztől a philaei Meroitikus Kamrában ábrázolt *Bekemete pešto* hercegi insigniumaiból. *Abratoi pešto* a Ph. 416-ban ugyancsak mint a „király fia” van említve; és nincsen az sem kizárva, hogy a *pešto*-titulatúrák *akroro* szava ugyanilyen értelmű.²³ *Bekemete* atyjának a Meroeban rezideáló uralkodóhoz kötődő méltósága a *peštok* származására nézve jelentős adat. Még fontosabb a számos *pešto* titulátúrájában jelentkező *beloloke* kifejezés, mely vagy közvetlenül a Napata helynévhez²⁴ vagy a napatai Amonhoz kötődik.²⁵ A szó értelmével ugyan nem vagyunk tisztában, de kézenfekvő, hogy egyaránt jelölhet „származást”, napatai adminisztratív funkciót, vagy ilyenféle epitetont: „kedvelt Napatában”; „a napatai Amon kedveltje”.

Pešto-hercegeket név szerint, de jóval inkább név nélkül igen gyakran *említenek* núbiai sírfeliratok. Ehhez képest elenyésző a száma maguknak a *pešto*-hercegeknek sírköveinek. A *pešto*-temetkezések hiányát nem lehet a régészeti véletlen rovására írni, miután mindazon helyek nekropolisáiból, ahol *pešto*-hercegek rezideáltak, rokonságuk széles körének sírfelirat-anyaga „teljességben” ismert.²⁶ A *pešto*-temetkezések hiányának enigmáját a *cursus honorumok* egyik visszatérő jellegzetességének segítségével oldhatjuk meg. Számos előkelőség sírkövén toposszerűen ismétlődik a büszke bevezető megjegyzés: „egy *pqr* rokona, egy *pešto* rokona”.²⁷ Ha tudjuk, hogy akárcsak az egyiptomi papok s udvaroncok titulátúrájában,²⁸ úgy ezekben az esetekben sem címhal-

²⁰ L. Török: Some Comments on the Social Position and Hierarchy of the Priests on Karanog Inscriptions. Ägypten und Kusch, Festschrift Fritz Hintze. Berlin 1976.

²¹ Kar. 47, 77, 78, Far. 21. — Cp. Hintze, Struktur s. v. *pešto*.

²² Griffith DG 118.

²³ Dem. *hrre*, Griffith DG s. v. — Cp. Hintze, Struktur 8. f. — A Meroitikus Kamrára és Bekemete ábrázolására, családi viszonyaira ld. L. Török: Two Meroitic Studies — the Date of the Meroitic Chamber in Philae and the Administration of Nubia. OIKUMENÉ 2 (1976), sajtó alatt.

²⁴ *beloloke Npte-te*: Kar. 77, 116, 125, Far. 34.

²⁵ *beloloke Mnp-s*: Kar. 3, 23, 116.

²⁶ Karanog, Faras.

²⁷ Kar. 25, 59, 79, 98, 100, 125, 127, stb.

²⁸ H. Kees: Das Priestertum im ägyptischen Staat vom Neuen Reich bis zur Spätzeit. Leiden — Köln 1953, 307.

mozásról, hanem *cursus honorum*ról van szó; vagyis, hogy az „egy *pqr*, egy *pešto*” egyazon személy, aki *pešto*-vá majd *pqr*-rá emelkedett karrierje során — akkor az is nyilvánvaló, hogy az egy núbiai méltóság számára elérhető legmagasabb rang a *pqr*-hercegi. Mármost egyetlen Núbiában eltemetett *pešto* sem volt *pqr*; továbbá egyetlen *pqr* sincsen Núbiában eltemetve, sőt, tevékenységére sincsen nyom a feliratokban — és, egyáltalában, mint fent hangsúlyoztam, elenyésző számú *pešto* lett Núbiában eltemetve. Ugyanakkor kétségtelen, hogy számos núbiai méltóság lett *pešto*, majd *pqr*. — Hol keressük hát Núbia alkirályait s a belőlük lett *pqr*-hercegeket? Aligha hiszem, hogy lehetne őket másutt keresni, mint a birodalom déli központjában; s ott pedig a királyi nekropolis körüli 2—4. századi gazdag sírokban²⁹ — melyek attribúciója elől azzal szokás kitérni, hogy ezek arisztokraták s a királyi család jelentéktelen tagjainak temetkezései.³⁰

Egy núbiai alkirály pályafutását a következőképpen lehetne tehát elképzelni: a királyi családhoz többé-kevésbé közelálló, s a núbiai kormányzashoz hagyományosan kötődő családok seniorja a *pešto*i méltóságot megelőző valamelyik hivatalba s aztán Núbiában a *pešto*-i feladatkörbe emelkedik. Felemelkedésének lehetőségei s ambíciója ezzel azonban nem lehetnek még kimerítve: mint végcél, a *pqr*-hercegi rang kell, hogy lebegjen szeme előtt. E rangot a núbiai alkirályok zöme valóban el is érte — a *pqr*-hercegi kinevezés azonban visszarendelte Délre, s ezzel az egyszerű karrierszabállyal a meroitikus uralkodó elérhette azt, hogy núbiai alkirálya ne akarjon dinasztiaalapító, szeparatista szándékkal berendezkedni az általa kormányzott országrészen. Nem elképzelhetetlen, hogy e mellett az uralkodó további biztosítással is élt, amennyiben a *pešto* hivatalának időtartamát eleve maximálta. Talán a fentieknek tudható be, hogy a *pešto*-k núbiai sírkövek alapján összeállítható családfái kicsinyek.³¹

A *pešto*-herceg funkcióinak meghatározásában kisebb-nagyobb mértékben közrejátszott a *praefectus Aegypti* is, mint mintakép.³² A két főtisztvi-

²⁹ E sírok (kivált W 102, 106, 129, 175, 179) enigmatikus mivoltára már *Haycock* 111 f. felfigyelt, következtetésével azonban nem tudok egyetérteni: „... not a process of general impoverishment, but simply ... complete royal autocracy was giving way before the growth of a rich and powerful nobility ...” (*ibid.*)

³⁰ *RCK. V.*; cp. *P. L. Shinnie*: Meroe. A Civilization of the Sudan. London 1967, 85 ff. — A Meroe West Cemetery sírjainak behatóbb feldolgozása igen fontos lenne. A várható eredményekre vonatkozó elképzelésekre cp. *L. Török*: An Archaeological Note on the Connections between the Meroitic and Ballana Cultures. *Studia Aegyptiaca* 1 (1974), Recueil d'études dédiées à Vilmos Wessetzky, 361—378.

³¹ Cp. *Török op. cit.* (20. j.). A kérdéskomplexum vizsgálatát időközben igyekeztem tovább mélyíteni, l. *L. Török*: Inquiries into the Meroitic Administration of Nubia I—II. *Orientalia* 46 (1976), s. a.

³² A *praefectus Aegypti*-vel való hasonlóságokra eddig csak a *pešto* kereszténykori utódjával, az eparchossal kapcsolatban figyelt fel a kutatás; továbbá megjegyezte, hogy a *pešto* és az eparchos között párhuzamok vannak. Cp. *Adams op. cit.* (2. j.) 15. fejezet. — A *pešto* mobil székhelye (azaz országjárása) feltűnt *Haycock*-nak (*Landmarks*). — A *praefectus Aegypti*re ld.: *O. W. Reinmuth*; „*Praefectus Aegypti*” in *PWRE* XXII/2, col. 2353—77; *A. Stein*: Die Präfecten von Ägypten in der römischen Kaiserzeit. Bern 1950; *J. Lallemant*:

selő közötti párhuzamok tisztázása további munkát igényel.³³ A *pešto* alatti lépcsőfokon foglalt helyet a *hrpḥñ*.³⁴ A jelek szerint a *hrpḥñ* az egyes közigazgatási egységek kormányzója volt. A cím mellett gyakran áll városnév.³⁵ Primátussal vsz. a *hrpḥñ Phrs-te* = Faras kormányzója bírhatott, abból ítélve, hogy több *pešto* előzőleg Faras kormányzója volt.³⁶ Egyébiránt kevés az olyan *pešto*, aki ne lett volna előzőleg valahol *hrpḥñ* is, ami a két funkció szoros összefüggésére vall. Az e két méltóság alatti tisztviselőkre — bár kétségkívül sokféle ilyen lehetett — sajnos kevés az adat. Ilyenek a *ttñ-lḥ pešto-li-s*,³⁷ *mlñ pešto-li-s*,³⁸ *šmdes pešto-li-s*,³⁹ *šñmdes pešto-li-s*,⁴⁰ *šleqeñ pešto-li-s*,⁴¹ *ḥlbiñ pešto-li-s*.⁴² A többiek vagy nem tartoztak a feliratállítók rétegéhez; vagy címeiket nem tudjuk kiszűrni a lefordíthatatlan titulaturákból.

b) *Katonai címek*. A két legfontosabb: *pelmoš atolis* = a folyam generálisa⁴³ és *pelmoš adb-li-s*, vsz. = flotta-generális.⁴⁴ A kettő hihetőleg egyazon fegyveremen belüli közel azonos értékű rang — Manítawawi is először *pelmoš adb-li-s* (*Inscr. 88*) majd *pelmoš atolis* (*Inscr. 97*). Az e címek viselőinek előkelősége s e címeknek a titulaturákon belüli helye alapján arra kell gondolnunk, hogy a generálisok nagyjában egyenrangúak a *peštokkal*.⁴⁵ A Núbiában szokásos generális címek mellett ismerünk egy „meroei generális”-t is (*pelmoš Bedewe-te*).⁴⁶

Millet szerint a *pešto*-i és a generális címek kezdeti különállása rivális arisztokrata családokat fed,⁴⁷ akik a későbbiek folyamán összeházasodás révén érdekegyezségre jutottak. De a kétfajta funkció kezdeti merev elválasztása azzal is magyarázható, hogy kezdetben a civil közigazgatás és az országrész katonai ügyei (határvédelem) szervezetenként sem függöttek egymástól. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a *pešto*-nak is volt katonai hatásköre — bár a *Ph. 417*-ben említett konfliktusokban a *dux* ellenfele a flotta generálisa. A 260-as években a két feladatkör, mint Manítawawi és Bekemete feliratai

L'administration civile de L'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284–383). Bruxelles 1964, 58 ff., 236 ff. — Cp. még: H. Hübner: Der Praefectus Aegypti. München — Pasing 1952. A praefectus Aegypti és a núbiai eparchos viszonyát ld. részletesebben alább.

³³ Meroe és a római Egyiptom kapcsolatainak feldolgozása még csak a kezdeteknél tart, cp. *Adams Meroitica 2*; *Török op. cit.* (18. j.). — A történeti adatok kiértékelése terén a döntő kezdeti lépést Haycock tette: *Haycock; Haycock, Landmarks*.

³⁴ *Inscr. 129, Kar. 30, 47, 97, 101, 125, 127, Far. 1, 3.*

³⁵ *Inscr. 129, Kar. 30, 47, 97, Far. 1, 3, AW 3/a.*

³⁶ *Kar. 47, Far. 1*; utalás *Kar. 97. AW 3/a (?)*.

³⁷ *AW 5.*

³⁸ *Kar. 12.*

³⁹ *Kar. 17.*

⁴⁰ *Kar. 49.*

⁴¹ *Kar. 83.*

⁴² *Kar. 9, Far. 10.*

⁴³ A címek értelmére cp. *Griffith Inscr. 15, 19, 38; Meeks MNL s. v.; Millet passim.*

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Cp. *AW 3/a 11. 12–13: mrde pešto-li-ti mrde pelmoš-li-ti, stb.*

⁴⁶ *Inscr. 89.* A generálisokra l. *Millet*; és — eltérőleg — a 31. jegyzethen említett sajtó alatti tanulmányomat.

⁴⁷ *Millet passim.*

(*Inscr.* 97 ff.) mutatják, egyesül. A két hatalom egyesítése azonban nemcsak usurpációra törekvő arisztokraták ötlete lehet (akik különben hangsúlyozzák a királyhoz fűződő kapcsolataikat!), hanem az uralkodó is felismerheti ennek szükségszerűségét, ha meg akarja tartani magának a núbiai országrészt. A 3. század 2. felében Núbia északi és Egyiptom déli területét ismétlődő barbár betörések dúlják. A mindkét országot egyaránt fenyegető veszély vezet a Diocletianus-féle határvédelmi intézkedésekhez is.⁴⁸ A blemmyes elleni védekezés bizonyosan nagy mértékben függött a núbiai civil és katonai adminisztráció, ill. erő összehangoltságától; s a kettő érdekei is természetesen teljesen egybeestek.⁴⁹

Az alacsonyabb katonai rangok egyelőre éppúgy megfoghatatlanok, mint a kisebb civil funkciók. Nem valószínű, hogy a gyakori *ššimete* — mint Inge Hofmann javasolja⁵⁰ — valóban lovassági tiszt lenne; ennek ellene szólnak a cím papi jellegű előfordulásai: *ššimete Mni-s*,⁵¹ *ššimete Mš-s*,⁵² *ššimete mloyos Mnpte-s*.⁵³

c) *Gazdasági természetű címek.* Az országrész természetének lényegéből következik, hogy a gazdasági természetű címek között elsősorban a *pešto-é* jön számításba. A kereskedelem, gazdálkodás és adózás ellenőrzése logikusan a *pešto* hivatalában összpontosulhatott. E tekintetben történeti elődje Kush alkirálya;⁵⁴ párhuzama, vagy éppen mintaképe pedig a *praefectus Aegypti*.⁵⁵ Ez lehet a magyarázata annak is, hogy — legalábbis a nyelv jelen ismeretében — alig lehet határozottan gazdasági hivatalnokokat elkülöníteni. — Egy ilyen lehet mégis a 9 esetben szereplő *mreperi*, akit Hofmann az óegyiptomi *mr pr* alapján „Domänenverwalter”-nek tekint.⁵⁶ Következő előfordulásai érdekeseek: *mreperi pešto-s* = a *pešto* birtokkormányzója (?),⁵⁷ *mreperi ktke-s Dor-te*⁵⁸ = a kandake jószágkormányzója (?) Dor-ban, *mreperi Šimlo-te*⁵⁹ = birtokkormányzó (?) Šimalo-ban.

A három esetből ismert *arebetke* kevésbé problematikus, mivel kétségtelen, hogy a demotikus *'rbtg'ye*, = gabonamérő ekvivalense.⁶⁰ A *Kar.* 92-ben

⁴⁸ Cp. L. P. Kirwan: *Prelude to Nubian Christianity Mélanges Michalowski*. Warszawa 1966, 121 ff.; L. Castiglione: *Diocletianus und die Blemmyes*. ZÁS 96 (1970) 90–103.

⁴⁹ A civil és a katonai kormányzás egymáshoz való viszonyának változásait valószínűleg könnyebben meg lehetne érteni, ha igénybe vennénk a római Egyiptom kormányzásának minden jel szerint párhuzamos adatait. — Cp. Hübner *op. cit.* 1 ff.

⁵⁰ Hofmann *MNL* 42.

⁵¹ *Kar.* 109, 110.

⁵² *Sh.* 5.

⁵³ *Kar.* 41.

⁵⁴ Cp. T. Säve-Söderbergh: *Ägypten und Nubien. Ein Beitrag zur Geschichte altägyptischer Aussenpolitik*. Lund 1941. 175 ff.

⁵⁵ Cp. M. Gelzer: *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens*. Leipziger hist. Abh. Heft 13, 1909; továbbá a 32. jegyzetben idézettek.

⁵⁶ Hofmann *MNL* 43.

⁵⁷ *REM* 1019/8.

⁵⁸ *AW* 2.

⁵⁹ *Kar.* 17, 49, 128.

⁶⁰ Griffith *DG Index s. v. 'rbt(n)g'ye, 'rbtng'f.*

egy Isis-papnő férje gabonamérő (*Lpteñke arebetke Šimlo-te*) Šimalo-ban; egy másik felirathban⁶¹ a *pešto* gabonamérője (*arebetke pešto-li-s*) szerepel. A legérdekesebb Tami esete, akiről tudjuk, hogy *pešto*-i méltóságot ért el;⁶² ő a *Ph. 417* sz. feliratban mint Isis gabonamérője (p 'rbtḡ'e n'S) számol be philaei tevékenységéről. Tudósítása, mely szerint a Philaével kapcsolatos vitás ügyekben (Egyiptom) főpapjával tárgyalt, esetleg azt is jelentheti, hogy funkciója hasonló az 'αρχιερέως 'Αλεξανδρείας καὶ Αἰγύπτου πασης-éhoz, azaz az ἴδιος λόγος-éhoz, aki a római egyiptomi forrásokban az egyiptomi papság fölött felügyeletet gyakorló, országos hatalmú gazdasági főhivatalnok.⁶³

Ide kívánczok a néhány alkalommal lejegyzett *plšn* cím,⁶⁴ ez nem egyéb, mint az óegyiptomi p mr-šn; azaz lesonis, vagyis 'αρχιερέως.⁶⁵ Az egyik esetben Wayekiye fia, Harendotes (II) viseli, nincsen tehát kizárva, hogy itt már esetleg az ἴδιος λόγος meroitikus megfelelőjéről van szó.

d) Nyilvánvalóan *diplomáciai címek* az *apote* (óegy. wpwtj) = követ és az *apote-lh* = nagykövet.⁶⁶ Gyakori előfordulásuk megengedi a feltételezést, hogy nemcsak alkalmi követségek tagjait ill. vezetőit jelenti, hanem rendszeresen betöltött diplomáciai hivatalt. Sírfeliratokon 7 esetben van szó *apote arome-li-s-ről*⁶⁷ = római követről. Érdekes, hogy egy nagykövet titulátúrája vagy csak ebből a címből áll,⁶⁸ vagy generálisi címekkel együtt szerepel.⁶⁹ *Pešto*-hercegi rokonságban egy ízben bukkan fel nagykövet.⁷⁰ Más megítélés alá esik természetesen, amikor *pešto*, generális, vagy főpap megy követségbe; ezek ilyenkor nem is nevezik magukat *apote*-nek.

— A fentiek természetesen távolról sem merítik ki mindazt, amit a rendelkezésünkre álló adatok alapján lehet meg állapítani a későmeroitikus Núbia kormányzásának módjáról. De céлом egy olyan áttekintés volt, melynek hipotézisei talán felhívják a figyelmet arra, hogy a titulátúrák nem valamiféle párhuzam nélküli specifikus társadalmat tükröznek, hanem különféle módokon megközelíthető történeti viszonyokat; — s amelynek hibái részletkutatásokat fognak szükségessé tenni.⁷¹

⁶¹ *EK* 27.

⁶² *Ph. Gr.* 318.

⁶³ *Ld. W. Otto: Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten I. Leipzig 1905, 58 ff., különösen 62 ff.*

⁶⁴ *Dakka* 30, *Philae* 223, *Inscr.* 89, *EK* 26, *AW* 1/a.

⁶⁵ *Hintze, Struktur* 22.

⁶⁶ *Inscr.* 129, 130, *Kar.* 56, *Sh.* 3, 4, 6, 8, 19.

⁶⁷ *Inscr.* 129, *Kar.* 112, stb.

⁶⁸ *Kar.* 56, 112, *Sh.* 4. *AW* 4.

⁶⁹ *Inscr.* 129, 130.

⁷⁰ *AW* 3/a.

⁷¹ Úgy érzem, a kutatás jelen állapotában nem lehet még akárcsak megközelítően is részletes képet adnunk a núbiai társadalom egészéről; a termelési és elosztási módról; s legkevésbé sem látom érettnak a helyzetet arra, hogy megállapításokat tegyünk arra vonatkozóan, vajon a meroitikus Núbia „ázsiai termelési módban” vagy nem abban élt. A hivatalnoki címek vizsgálata, azt hiszem, máris módosított azon a képen, melyet Adams alapul vett (*Adams Meroitica* 2, *Adams, Nubia*) s amelynek alapján Trigger — részletvizsgálatok mellőzésével — Meroe „ázsiai típusú” termelési módjáról beszélt. (*ld. Meroitica* 1 p. 163).

II. Pénz, gazdaság és adminisztráció a kereszténykori Nubiában*

A meroitikus birodalom 330 körül, külső támadások és kevésbé ismert belső nehézségek következtében összeomlott. Területének déli részét először a *nuba* törzsek özönlik el; majd az axumiták dűlják⁷² — északi részét, a núbiai Nílus-völgyet a *blemmyes* és a *noubades* kerítik hatalmuk alá.⁷³ A következő két évszázad núbiai történetéről az írott és a régészeti források elárulják, hogy e területen nemcsak a meroitikus ethnikum, hanem annak egyes intézményei is többé-kevésbé továbbéltek; másrészt pedig tanúsítják, hogy Nubia és a bizánci Egyiptom között politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatok állottak fenn.⁷⁴ Sajnos, a 330 utáni két évszázad núbiai viszonyairól tudottak nem elegendőek ahhoz, hogy a gazdaság és a kormányzás kérdéseit — legalábbis egyelőre — megvizsgáljuk. Ezért az alábbiakban, ezt a kétszáz évet átugorva, a 7—10. századi adatokat vizsgáljuk meg.

Amikor Justinianus bezáratta a philaei Isis-szentélyt, a *blemmyes* fő zarándokhelyét, Silko, a *noubades* királya kiűzi a *blemmyest* a núbiai Nílus-völgyből.⁷⁵ 540 és 580 között lezajlik az egykori meroitikus birodalom egész területének krisztianizációja. A misszióról szóló feljegyzésekből⁷⁶ arról értesülünk, hogy ez időben három királyság létezett e területen: Egyiptom határa-

* A tanulmány II. része aligha jöhetett volna létre Adams professzor nagylelkűsége nélkül, mellyel lehetővé tette, hogy Nubia: Corridor to Africa c. művének 13—15. fejezeteit kéziratban elolvashassam. Az általa megrajzolt Nubia-képet nem változtatja meg döntő mértékben az, ha egy vagy más részletben eltérő interpretációkra is mutatkozik lehetőség.

Az általános gazdaságtörténet kérdéseit illetően nagy segítségemre voltak a beszélgetések, melyeket Dr. Peter Musiolek (Berlin), Dr. Castiglione László és Bognár József professzor (Budapest) voltak szívesek folytatni velem. Tévedéseimért e téren azonban egyedül én vagyok felelős. Értékes adatokért és tanácsokért tartozom köszönettel Dr. habil. Inge Hofmann-nak (Hamburg) és Föti László, valamint Tóth István barátaimnak (Budapest).

⁷² P. L. Shinnie: Meroe. A Civilization of the Sudan. London 1967, 29 ff; a birodalom összeomlásának időpontjáról és a noba szerepéről: F. Hintze: Meroe und die Noba. ZÁS 94 (1967) 79—86; I. Hofmann: Bemerkungen zum Ende des meroitischen Reiches. Hamburger Beiträge zur Afrika-Kunde 14 (1971) 342—52; az axumiták hadjáratának kereskedelmi háttéréről vö. N. Pigulewskaja: Byzanz auf den Wegen nach Indien. Berlin-Amsterdam 1969, 110 ff; 134 ff; 211 ff. Nem kétséges, hogy a Vörös-tengeri kereskedelem IV. századi helyzete tényleg másképp alakult. A Nílus-völgyi kereskedelmi forgalom jelentéktelenné válása szoros kölcsönhatásban van a Nílus-völgy államalakulatainak sorsával. A kérdés részletesebb vizsgálatát, bármennyire szükséges lenne is, e helyen nem lehetne megoldani.

⁷³ Monneret de Villard, Storia 24 ff; cp. L. P. Kirwan: Studies in the Later History of Nubia. LAAA 24 (1937) 69—105; Id.: The Oxford University Excavations at Firka. London 1939, 39 ff, 46 ff.

⁷⁴ Összefoglalóan ld. U. Monneret de Villard: La Nubia Romana. Roma 1941; Adams, JEA 51.

⁷⁵ A kalabshai Silko-feliratra ld. Kraus, Anfänge 100 ff; Kirwan LAAA 24 (3. j.) 83 ff. — Silko akcióját és a philaei Isisszentély bezárását szoros összefüggésben kell látnunk. Utóbbira cp. P. Nautin: La conversion du temple de Philae en église chrétienne. CahArch. 17 (1967) 1—43.

⁷⁶ Ld. Kraus, Anfänge; E. Stein: Nubie chrétienne. RHE 36 (1940) 131—42; M. Krause: Neue Quellen und Probleme zur Kirchengeschichte Nubiens, in: F. Altheim — R. Stiehl: Christentum am Roten Meer I. Berlin—New York 1971, 509—31. V. ö. még L. Török-Miscellanea nubica I. Archäologisches zur nubischen Taufliturgie. Mitt. Arch. Inst. (Budapest) 4 (1973) 97—103.

tól, az 1. zuhatagtól a 3. zuhatagig Nobatia; a 3. zuhatagtól kb. Meroe-városig Makuria; végül ettől délre Alodia.⁷⁷ A következő század folyamán — valamikor 641 és 700 között — a két északi királyság egyesül.⁷⁸ A főváros az egykori Makuria fővárosa, Dongola; — Nobatia egyfajta provinciává alakul egy *eparchosz* kormányzata alatt. A következők csak ezt az egyesült királyságot fogják érinteni, tekintettel arra, hogy Alodia vizsgálatához nem áll elegendő adat rendelkezésünkre.⁷⁹

Az egyesített núbiai királyságok hétszáz éven át megőrzik állami önállóságukat. Minek volt köszönhető, hogy az arab világ határán, Bizánctól, s a kereszténységtől egyáltalában, elszakítva, egy stratégiailag és gazdaságilag nem közömbös területen ily sokáig egzisztálhattak önálló keresztény királyságok? Az okok között kétségkívül nagy jelentőséggel bírhattak e királyságok gazdasági szerkezetének sajátosságai. A kereszténykori Núbia történetének két nagy összefoglalója, Monneret de Villard⁸⁰ és William Y. Adams⁸¹ felismerték e tény, s jelentőségéhez mértén foglalkoztak is vele. Monneret de Villard elsősorban az írásos források alapján törekedett összefüggő ábrázolásra. Adams, amellet, hogy igénybe vette és felülvizsgálta Monneret de Villard eredményeit, már az időközben felszínre került hatalmas régészeti anyagra is támaszkodhatott — s ez lehetővé tette számára, hogy a kereszténykori Núbia gazdasági szerkezetéről lényegesen kevésbé hézagos képet adjon. Azt hiszem, hogy mégis vannak szempontok, melyek azt indokolják, hogy a keresztény Núbia gazdaságtörténetének problematikáját még „átmenetileg” se tekintsük lezártnak. Az első ilyen szempont néhány írásos forrás interpretációja, mely másképpen is elképzelhető, mint ahogyan a Núbia-kutatás köztudatában meggyökeresedett. További szempontok: a) a núbiai pénzforgalomra vonatkoztatható adatokban mutatkozó ellentmondások feloldására kísérletet kell tenni; b) Núbia belső tulajdonviszonyait és külkereskedelmi kapcsolatait még szorosabb összefüggésben is lehetne vizsgálni; c) ezzel önként felvetődik a kérdés: milyen további okok játszottak közre Nobatia és Makuria egyesítésében; d) a *baqt* tekinthető-e valóban kereskedelmi megállapodásnak; e) végül: milyen

⁷⁷ L. P. Kirwan: Notes on the Topography of the Christian Nubian Kingdoms. JEA 21 (1935) 57—62.

⁷⁸ Az egyesítés időpontjára nincsen egységes álláspont. Általában a 7—8. század fordulójára szokás helyezni, ld. K. Michalowski: Faras, Kathedrale aus dem Wüstensand. Einsiedeln 1967, 32 f. — Adams, Nubia Ch. 14 36 f viszont utal arra, hogy a 652-es hadjáratkor az arabok egyenesen Dongolához vonulnak; majd a *baqt*-ban is csak egy núbiai királyságról van szó, melynek határai az 1. zuhatagtól Alodiáig terjednek. Ugyanezen az alapon már Kirwan i. m. (77. j.) p. 61 Nobatia és Makuria egyesítését 652 előttre helyezi. Ha az egyesítést valóban az arab veszéllyel szembeni védekezés tette szükségessé (l. alább), akkor elvileg a két arab betörés, 641 és 652 közé kellene helyezni az országok egyesítésének dátumát.

⁷⁹ Cp. L. Török: Ein christianisierter Tempelgebäude in Mussawwarat es Sufra (Sudan). Acta Arch. Hung. 26 (1974) 71—103.

⁸⁰ Monneret de Villard, Storia 169 ff, 192 ff.

⁸¹ Adams, JEA 51; Adams, Mél. Michalowski; Adams, Nubia Ch. 15 66 ff.

mértékben volt „tudatosan” szabályozott a núbiai gazdasági rendszer; s hogyan viszonyul e „tudatosság” a tanulmány I. részében vázolt helyzetképhez?⁸²

Tekintsük át tehát a rendelkezésre álló forrásokat a fenti szempontok szerint. A vizsgálathoz négy forráscsoport áll rendelkezésünkre. Az elsőt a régészeti leletek és a településszerkezet adatai szolgáltatják.⁸³ A másodikat a núbiai eredetű görög, kopt és ónúbiai nyelvű szöveges emlékek.⁸⁴ A harmadik forráscsoport a Núbiáról szóló egykorú egyiptomi, bizánci és arab feljegyzésekben lelhető fel,⁸⁵ végül igénybe vehetjük Bizánc és a korabeli Egyiptom esetenként mintául szolgáló vagy párhuzamos intézményeit; távolabbról későbbi, de adottságaikban hasonló gazdasági szerkezetek ismeretét is.⁸⁶

⁸² Mindezen szempontok Núbia „belső” szempontjai, s nem tartalmazhatják a kérdést: mely érdekek magyarázzák az arab Egyiptom különös toleranciáját Núbiával szemben? E kérdésre Adams — részben — választ ad (*Nubia*, Ch. 15.).

⁸³ A núbiai ásatások eddig legteljesebb bibliográfiáját (eltekintve most *J. Leclant* évi áttekintésétől, az egyiptomi és núbiai ásatások munkáiról, az *Orientalia*-ban) ld. *I. Hofmann*: Die Kulturen des Niltals von Aswan bis Sennar. Hamburg 1967. — A településtörténet első, monografikus igényt kitzítő feldolgozása *B. G. Trigger*: History and Settlement in Lower Nubia. Yale University Publications in Anthropology no. 69, 1965. Cp. *B. G. Trigger*: The Cultural Ecology of Christian Nubia, in: *E. Dinkler* (ed): Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit. Recklinghausen 1970, 347–79. — *Trigger* munkái az ismételt forráslemezést nem teszik feleslegessé.

⁸⁴ Ezeknek együttes kiadása — vagyis valamennyi az UNESCO-kampány lezárásáig lelt szövegé — kétségkívül rendkívüli segítséget jelentene a núbiológia további munkájában. — Egyes szövegcsoportoknak áll csak teljes kiadása rendelkezésünkre: *Lefebvre*; *Crum*; *F. L. Griffith*: The Nubian Texts of the Christian Period. Abh. Kgl. Preuss. Akd. Wiss. Jahrg. 1913, phil.-hist. Cl. Nr. 8. Berlin 1913; *S. Jakobielski*; A History of the Bishopric of Pachoras. Faras III. Warszawa 1972 (kopt feliratok); *J. Kubinska*: Inscriptions Grecques Chrétiennes. Faras IV. Warszawa 1974. — Cp. *J. Krall*: Beiträge zur Geschichte der Blemmyer und Nubier. Denkschr. Kaiserl. Akad. Wiss. Wien, phil.-hist. Cl. Band 46; Wien 1900; *Id.*: Ein neuer nubischer König. WZKM 14; (1900) 233–42; *F. L. Griffith*: Christian Documents from Nubia. PBA 1928, 117–45.

⁸⁵ Áttekintésük és interpretációjuk *Monneret de Villard*, *Storia, passim*; *H. A. MacMichael*: A History of the Arabs in the Sudan. London 1967. I. Part II, 2. (131 ff.); *Adams*, *Nubia*, Ch. 14, 15 *passim*. — Lényegében négy fő forrásban lelünk témánkat illető adatokat közvetlenül Núbiáról: *Ibn Selim al Aswani*-nál (975–996); *Maqrizi* *Khitat*-jában (1346–1441) mely az előbbi részleteit megőrizte számunkra; al *Mas’udi*-nál, III. 31–34; 39–43 (935 után) és a 13. szd. eleji *Abu Salih*-nál. — Az egyiptomi keresztény feljegyzések (ld. elsősorban *Shenute Vitá*-ját) témánkat nem érintik.

⁸⁶ Számos szempontból tanulságos Dahomey gazdasági szerkezetének tanulmányozása. A belső- és külkereskedelem szabályozása, az elosztás rendszere sok ponton látszik érintkezni azzal, amit Núbiáról feltételezünk. Egy közelebbi összehasonlítástól azonban éppen azért tartózkodom, mert nem érzem, hogy a Núbiára vonatkozó források már kimerültek volna (gondolok a kiadatlan *Qasr Ibrim*-i dokumentumokra); következésképpen túl sok a hipotézis az alábbiakban ahhoz, hogy ne lenne félrevezető egy következetes ragaszkodás dahomeyi példákhoz. Ennél is döntőbb azonban, hogy lényegüket tekintve Núbia ill. Dahomey gazdasága eltérő állami és tulajdon-struktúrákkal függ össze. Mégsem tagadom, hogy Dahomey gazdaságának leírása sokszor befolyásolt, különösen ami a király által berbe adott föld fikcióját illeti; továbbá az „adózó” lakosság regisztrálását — (azzal a különbséggel természetesen, hogy Núbiában írásbeliség uralkodott és a falusi vénék ill. bíró helyett a keresztény paptság hasonló szerepét tételezem fel) — is hasonlóan képzelem, mint ahogyan az Dahomeyben megvalósult. — Dahomeyre elsősorban *K. Polányi* munkáit vettem igénybe, összegyűjtve: *Primitive, Archaic and Modern Economies*. Essays ed. by *G. Dalton*, New York 1968. Ch. 9, 11, 12. — Csábító volt a kereskedelmi egyenérték keresése a *cowrie*-ban; úgy tűnik azonban, hogy Núbia *cowrie*- és egyéb kagyló-leleteinek száma távolról sem áll arányban a meny-

A forrásoktól a következő kérdésekre várunk — legalábbis hipotetikus — válaszokat:

1. volt-e pénzgazdálkodás Núbiában?
2. milyen tulajdonviszonyok uralkodtak?
3. milyen elosztási rendszer tételezhető fel?
4. milyen lehetett az adózás rendszere?
5. milyen adminisztratív szervezet szabályozta az ország politikai és gazdasági életét?
6. mi az eredete és az értelme a fentiekből feltételezhető „államszerkezet”-nek?

— 1. Az első kérdéshez előre kell bocsátanom, hogy a núbiai területen egyik történeti államalakulatnak sem volt saját pénzverése. Az i. e. 3. századig a meroitikus gazdaságnak az egyiptomival analóg volta miatt ez kézenfekvő. Az árucseré megkönnyítése érdekében Egyiptomban a 26. dinasztia koráig ezüst és réz etalont; majd a Ptolemaiosz-kor kezdetéig arany és ezüst pénzpótlót használtak, az utóbbiakat azonban kizárólag külkereskedelmi célokra verték. A Ptolemaioszok pénzegegyenértékre való áttérését Meroe nem követte. Ennek illusztrációjaként értelmezhető a Mirgissa-i lelet⁸⁷ is, amelyben különféle Ptolemaiosz-pénzek (VII. Kleopátráig bezárólag) veréséhez előkészített minták szerepelnek — azaz egy Meroe területén megbúvó hamispénzverő műhely emlékménye.⁸⁸

A Diocletianus által a Dodekaschoinos-ban letelepített *noubades* az egyiptomi határ védelméért évi pénzösszeget kapott, Prokopios tudósítása szerint még a bizánci korban is, egészen a 6. századig fennáll ez a gyakorlat, sőt a *blemmyes* is részesül az „adóban”.⁸⁹ Ennek értelmében a Dodekaschoinosból, sőt attól délre is, joggal számíthatnánk nagyszámú pénzleletre. A valóság azonban az, hogy Núbia teljes területéről Diocletianus előtti érelelet összesen 5;⁹⁰ Diocletianustól II. Theodosius-ig pedig 11 van.⁹¹ Hangsúlyozandó,

nyiséggel, amit a kagyló ilyen használata megkövetelt volna. Más (vas) egyenértékekre egy-két újkori adatunk volna csak Szudánból és Núbiából, a tárgyalásban ezért mellőztem ezeket. Utóbbiak használata különben is szükségszerűen csak korlátozott lehetett. Nem pénzformában szereplő, de pénzpótlóként működő arany feltételezését sem látszottak megengedni forrásaink.

⁸⁷ G. Le Rider: Monnaies trouvées à Mirgissa. *Revue Numismatique* VIe ser., 11 (1969) 28–35. — Núbia további Ptolemaiosz-kori pénzleleteit (számban igen csekély, cp. *Mauny op. cit.*) nem érintem itt, pusztán megjegyzem, hogy pl. a buheni pénzek és a 2. mirgissai lelet a Triakontaschoinos ptolemaioszi megszállásával is összefüggésben állhatnak. A kérdésre cp. *Haycock op. cit.* (109. j. *infra*) 235.

⁸⁸ A mirgissai hamis pénzek kérdésének tekintetében értékesek voltak számomra beszélgetéseim Dr. Inge Hofmannal és Tóth Istvánnal.

⁸⁹ *Procopius, De bello Persico* 1, 19. — Ld. C. L. Woolley — D. Randall-Maciver: *Karanog. The Romano-Nubian Cemetery*. Eckley B. Coxe Junior Expedition to Nubia vol. III. Philadelphia 1910, I. 102.

⁹⁰ 1 db Augustus: Mirgissa (más lelőhely, mint a 17. jegyzetben idézett) (*Le Rider op. cit.* (17. j.)) 1 Claudius: Meroe (*J. Leclant: Une monnaie romaine à Zeidab*. Kush 11 (1963) 313.)

hogy valamennyi „Einzelfund”.⁹² II. Theodosius utáni bizánci, arab vagy egyéb érem egyáltalában nem ismert innen; önálló pénzverés pedig továbbra sem létezik. A pénzleletek jellegéből úgy tűnik tehát, hogy a meroitikus kor és a 6. sz. közepe közötti zavaros időszakban a *noubades*nek és a *blemmyes*nek fizetett évi ajándék aligha érem formájában került ide — másrésztől a kereszténykorra az a feltevés kínálkozik, hogy *valóságos pénz sem a belső kereskedelemben, sem az Egyiptommal való külkereskedelmi kapcsolatban semmiféle szerepet sem játszhatott*.⁹³

Csakhogy második és harmadik forrás csoportunk, a núbiai szöveges emlékek és a Núbiáról szóló arab források *beszélnek pénzforgalomról*. Ibn Selim el Aswani 975—996 között — korábbi forrásokat is esetleg igénybe véve — írt Núbiáról.⁹⁴ A délnúbiai területről ezt mondja:⁹⁵ „Pénzt vagy dinárokat nem használnak itt: ezeket csak a zuhatagok fölött [azaz a 2. és 1. zuhatag közötti, nobatiai területen] a mozlimokkal való érintkezésben használják, e terület fölött a nép nem ismeri a vételt vagy eladást. Kereskedelmük birkák, rabszolgák, tevék, vas és gabona kicserélésére korlátozódik.” E feljegyzésnél is részletesebben beszél néhány núbiai, kopt nyelvű kézirat a pénz további szerepéről. Merkuriosz király korából (8. szd. legeleje) fennmaradt Thecla

1 Nero: Karanog (R. Mauny: Monnaies antiques trouvées en Afrique au Sud du limes romain. Libyca 4 (1956) 254.)

1 Alexander Severus: Karanog (Mauny op. cit. 254.)

1 Commodus: Zeidab (Leclant op. cit. 311.)

⁹¹ I—1 Diocletianus: el-Obeid ill. Kalabsha ((Hofmann op. cit. (13. j.) 513; L. P. Kirwan: Prelude to Nubian Christianity. Melanges Michalowski, Warszawa 1966, 122.)

1 Licinius: ? (Khartoum Museum, Leclant op. cit. 312.) ? 330—46 között: Bab Kalabsh (H. Rieke; Ausgrabungen von Khor-Dehmit bis Bet el Wali. The Univ. of Chicago Or. Inst. Nubian Exp. Vol. II. Chicago 1967, 37ff.)

1 „350 k.”: Sennar (Leclant op. cit. 313.)

1 „IV. század”: Shellal (G. A. Reisner: The Archaeological Survey of Nubia Rep. for 1907—1908. Cairo 1910, 77.)

1 II. Constantius: Qasr Ibrim (J. M. Plumley, JEA 56 (1970) 18.)

1 I. Valentinianus: Qasr Ibrim (ibid.)

1 Valens: Qustul, 14. sz. tumulus (W. B. Emery — L. P. Kirwan: The Royal Tombs of Ballana and Qustul. Cairo 1938, I. 178, 398.)

1 I. Theodosius: Qasr Ibrim (Plumley op. cit. 18.)

1 I. Theodosius: Gebel Adda (N. B. Millet: Gebel Adda Expedition Preliminary Report, 1963—1964. JARCE 3 (1964) Pl. 5/14.)

1 II. Theodosius: Sayala (K. Kromer: Römische Weinstuben in Sayala (Unternubien). Öst. Akad. Wiss. phil.-hist. Kl. Denkschr. Bd. 95. Wien 1967, 129, Abb. 38.)

⁹² Bab Kalabsh: 4 (?) db. (!) az „E Gräberfeldabschnitt”-ből, vsz. blemmy törzsfősirokból.

⁹³ Ennyi pénzlelet mélyen alatta van az e tekintetben megkívánható minimumnak, még akkor is, ha figyelembe vesszük azt, hogy pl. a 3. század végi Egyiptomban rendkívül kevés pénz forgott: „Such an economically progressive land as Egypt was gradually reverting to the conditions of natural economy”. M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926, 439. — A birodalom peremterületeiről, még a régészeti legkevesébbé átkutatottokról is, éremleletek ezreit ismerjük.

⁹⁴ Maqrizi: Khitat XXX—XXXVI.

⁹⁵ A. Burckhardt, Travels in Nubia, London 1819, 494 f. található fordításból (Maqrizi egyébként használatos kiadását ld. El Mawa'iz wa'l-Itibar fi Dhikr el-Khitat wa'l-Athar, ed. G. Wiet, Le Caire 1922.)

adóslevele 19 solidusról, melynek fejében leköti földjét.⁹⁶ Kyrikosz korából (8. szd. közepe) adóslevelet ismerünk 30 solidusról,⁹⁷ Khael idejéből (8. szd. vége) 4 solidusról.⁹⁸ Johannes király korából (9. szd. eleje) két földeladási szerződésünk van.⁹⁹

Régészeti alapon tekintve tehát *nincsen*, a források szövege szerint viszont *van* pénz a keresztény Núbiában. A két tény közötti ellentmondást fel lehet oldani akkor, ha figyelembe vesszük a szövegekben szereplő földrajzi adatokat.

Ami Ibn Selim feljegyzését illeti, az két területet állít szembe: a 2. zuhatag alatti, északi és fölötti, déli területet. A kettőt egymástól, mint leírja, természetes (a zuhatagos vidék, a Batn el Hagar) és mesterséges határ választja el. A határ, Felső Maqs erődjétől a király engedélye nélkül senki sem utazhat tovább délnek: aki megtenné, halállal büntetik.¹⁰⁰ Abu Salih 13. század eleji leírása Felső Maqs-ot még határozottabban vámhatárként írja le: „Senkit sem engednek át itt a helyiség lakosai anélkül, hogy át ne kutatnák, még ha király lenne is, és ha valaki benyomul és megtagadja a vizsgálatot, halállal bűnhődik.”¹⁰¹ E vámhatártól északra tehát pénz forog; tőle délre cserekereskedelmi viszonyok vannak.

A pénzügyletekkel kapcsolatos núbiai okiratok kivétel nélkül az északi, nobatia-i területre utalnak. Az időben legkorábbiak, egy Thecla nevű nő és családja 8. szd. eleji adóslevelei¹⁰² egy Kelsei nevű helysége vonatkoznak. Ennek elhelyezkedésére egy másik, keltezetlen, ugyanezen község határát illető oklevél¹⁰³ ad felvilágosítást; ui. utóbbi protokolljában Korte püspöke szerepel. Amint a más kéziratban is feltűnő Korte,¹⁰⁴ hasonlóképpen az egyebütt szereplő Mohondi¹⁰⁵ (mely Monneret de Villard szerint Ikhmindivel azonos,¹⁰⁶) Kirse¹⁰⁷ és Talmis¹⁰⁸ egyöntetűleg arra vallanak, hogy *ezek a pénzügyletek az egykori Dodekaschoinos területén zajlottak le*. E határövezetnek, mint olyannak, politikai hovatartozása semmikor sem volt egyértelmű.¹⁰⁹ Diocletianus és a

⁹⁶ Crum 447.

⁹⁷ Krall Beiträge . . . (84. j.) 16 f. —

⁹⁸ Krall WZKM 14 (cp. 84. j.) 236 f.

⁹⁹ Crum 449; 450.

¹⁰⁰ Cp. 25. j.

¹⁰¹ Abu Salih: The Churches and Monasteries of Egypt . . . ed. B. T. A. Evetts and A. J. Butler. Oxford 1895, 262f.

¹⁰² Crum 447; 448; 449, 450.

¹⁰³ Crum 452.

¹⁰⁴ Krall WZKM 14 (cp. 84. j.) 236.

¹⁰⁵ Krall, Beiträge . . . (cp. 84. j.) 16f.

¹⁰⁶ Monneret de Villard, Storia 134, 191, 193.

¹⁰⁷ Crum 449; 450.

¹⁰⁸ Crum 452.

¹⁰⁹ A Dodekaschoinos-szal a kutatás behatóan foglalkozott (azok után, hogy K. Sethe lokalizációját korigálta: Dodekaschoinos das Zwölfmeilenland an der Grenze von Aegypten und Nubien. Untersuch. zur Gesch. u. Altertumskunde Aegyptens II. 3, Leipzig 1901). A kutatás összefoglalása és irodalma L. Castiglione: Diocletianus und die Blemmyes. ZÁS 96 (1970) 90—103; cp. még Kromer op. cit. (21. j.) 118ff. — A Dodekaschoinos történetére nél-

6. szd. közepe között *foederati*-területnek tűnik, melynek déli határán római csapattest állomásozhatott.¹¹⁰ A krisztianizált Nobatia két püspökséget, a korteit és a talmisit alapítja rajta.¹¹¹ Ennek az lehet a magyarázata, hogy a *noubades* erre a területre mint első legális letelepedési területére jogot formált. A terület népessége nagy részben ennek ellenére inkább egyiptomi, mint núbiai kellett, hogy legyen.¹¹² Az egykori Dodekaschoinos státusát a későbbiekben jellemzően világítja meg az, hogy a 9. században itt arabok földet vásároltak. A núbiai király feltűnően erélytelenül tiltakozik az ellen, hogy területén idegen alattvalók telepedjenek le; s amikor diplomáciai intervencióját a kalifa elhárítja, ebben megnyugodni látszik.¹¹³ Aligha túlzás tehát, ha a Dodekaschoinost, ami az ottani tulajdonviszonyokat és az azokból következő jogszokásokat illeti — beleértve a pénzben kifejeződő ügyleteket is — núbiai uralom alatt álló, de sok tekintetben inkább egyiptomi jellegű területnek fogjuk fel.

Az idézett források alapján úgy látszik tehát, hogy Nobatiában a 2. zuhatagtól északra egyiptomi pénzeszközzel lebonyolított kereskedelem van; melyben a partner arab. Ahol pénzügyletet núbiai alattvalók egymással bonyolítanak le, az az országnak ezen belül még kisebb része: pusztán az egykori Dodekaschoinos, melynek speciális státusa folytán ezeket az ügyleteket nem tekinthetjük az ország többi részére nézve is elképzelhetőnek.

Az első jelenség annyit jelent, hogy Núbia külkereskedelmében kénytelen volt alkalmazkodni a partner igényéhez, azaz a pénzzel való fizetés egy vagy más formájához. E célra magát a partnertől szerzett pénzt forgathatta csak. Saját belső gazdaságában a pénzügyletet éppúgy, mint a szabad kereskedelmet is lényegében, tiltotta — erre határozottan utal a külkereskedelmi zónát az ország belsejétől elválasztó szigorú határ.

2. Tulajdonviszonyok. — Mas'udi-tól tudjuk,¹¹⁴ hogy a núbiai király 932-ben követséget küldött al Mamun-hoz a következő ügyben: Aswan környékén egyes alattvalói eladták földjüket egyiptomi mozlimoknak, a kalifa

különböztetlenség Adams idézett munkái, továbbá B. G. Haycock: Landmarks in Cushite History. JEA 58 (1972) 225—44.

¹¹⁰ Kromer *op. cit.* (91. j.) loc. cit.; Castiglione *op. cit.* (109. j.); M. J. Plumley: Pre-Christian Nubia (23 B. C. — 535 A. D.). Evidence from Qasr Ibrim. Ét. et Trav. 5 (1971) 8—24.

¹¹¹ A püspökségekre ld. Monneret de Villard, *Storia* 160 ff.

¹¹² A terület népességtörténetére cp. összefoglalóan Adams, JEA 51; Adams, Nubia. A Dodekaschoinos gazdasági viszonyait a területet korábban ideiglenesen — és részben — hatalma alá vető *blemmyes*nek is akceptálnia kellett. Erre jó illusztrációt adhatnak az ismert *blemmyes* okiratok, amennyiben helytálló feltételezésem, miszerint ezek nem Theba és Elephantine között íródtak, hanem Aswantól délre eső területen. — Az okiratok közlése Krall, Beiträge (cp. 84. j.); BGU 795; 796; 797; BKU 360 (valamennyi görög nyelvű); BKU 350; 359; 360 (kopt nyelvűek) és két további: P. Berol. 8980; 8978 görög nyelvű. — Utóbbiakra részletesen (de megjegyzésekkel a többire nézve is) ld. H. Satzinger: Urkunden der Blemmyer. Chr. d'E. 43 (1968) 126—32.

¹¹³ Ld. alább.

¹¹⁴ Mas'udi: Les prairies d'or. Trans. Meynard et Courteille. Paris 1863, II. 22 f.

és közöttte fennálló *baqt* (erre még visszatérek) és annak ellenére, hogy neki alattvalói rabszolgái, következésképpen nem rendelkeznek a föld fölött. A kalifa válaszul jogászai véleményét közli: az iszlám jog szerint a núbiaiak nem lehetnek királyuk rabszolgái, tehát földjeiket is jogukban áll eladniok.¹¹⁵ — Mas'udi feljegyzése mellett arab sírkövek is igazolják, hogy Núbiának továbbra is voltak valóban arab lakosai — azonban mindkét fajta forrás félreérthetetlenül utal arra is, hogy az a terület, ahol arabok penetrációja és földtulajdona kimutatható, a különleges jogállapotú Dodekaschoinos.¹¹⁶ Ami a tulajdon núbiai alapelvét illeti, a király panaszából kitűnik, hogy a núbiai uralkodó a termőföld kizárólagos és egyedüli tulajdonosának tekintette magát.

A településviszonyokból adódó kép ezzel egybevág. A Nílus mentén, a kihasználható termőföld kiterjedésével arányosan egyenletes távolságokban zárt falusi települések sora húzódik. Lánccolatukat farmok nem szakítják meg.¹¹⁷ A települések építészetében, anyagi kultúrájában, temetkezéseiben vagyoni rétegződés nem figyelhető meg.¹¹⁸ A kézműipar, különösen pl. a fazekasság vagy fémmegmunkálás nem oszlik meg egyenletesen a települések között, hanem néhány nagy központra látszik összpontosulni.¹¹⁹ A király abszolút tulajdonjogát ezek mellett a fentebb a pénzforgalom sajátosságáról megállapítottak is alátámasztják. A külkereskedelmi pénzügyletek mind adminisztratív, mind területileg csakis szigorúan összpontosított formában intéződhetnek. A núbiaiak és az arabok közötti, arab pénz vagy „hitellevél” segítségével folyó kereskedelemben maga a lakosság nem vehetett részt az adott tulajdonviszonyok mellett. Az adás-vételeket az erre a célra berendezett hivatal

¹¹⁵ *Ibid.*, elemzése Adams, *Nubia* Ch. 14, 8 f; 15 *passim*.

¹¹⁶ A sírkövek a 832-től 1137-ig terjedő időszakból származnak. Lelőhelyük Taifa; Kalabsha; Qertassi (Dodekaschoinos). A további három nem innen való (Der, Meinarti, Fadrus). Az utóbbiak keltezése 1061 és 1137 közé esik. Talán nem erőszakolt, ha a Dodekaschoinoson kívüli, kései példányokat nem letelepedéssel hozom összefüggésbe. Felvetődik ti. az a kérdés, hogy ha a Dodekaschoinoson kívül is letelepedtek mohamedánok, hogyan volt biztosítva számukra a vallási élet teljessége? Ha a Dodekaschoinostól eltekintünk, csak Dongolából van tudomásunk mecsetről (a *baqt* alapján) — de kérdés, valóban fennmaradt-e ez a mecset a továbbiakban? További két szempont igényel vizsgálatot: az egyik a sírköveken szereplő személyek rangja (a Derr-i magas rangjára ld. *Monneret de Villard, Storia* 118f); a másik az a kérdés, hogy esetenként nem újonnan megtért egykori keresztény núbiaiakról van-e szó, mint ez a Meinarti-i esetben lehet (cp. *W. Y. Adams: Sudan Antiquities Service Excavations in Nubia: Fourth Season, 1962–63. Kush* 12 (1964), 236.)

¹¹⁷ Ld. *Trigger, History and Settlement* (83. j.)

¹¹⁸ *Adams, Nubia* Ch. 15; ez derül ki egyébként az áttekinthető ásatási eredményekből egész Núbiában.

¹¹⁹ Itt csak a kerámia példájára tudok hivatkozni: az anyagi kultúra egyéb területei nincsenek ilyen módon és mértékben feldolgozva. — A nagy farasi fazekasműhelyre ld. *W. Y. Adams: The Christian Potteries at Faras. Kush* 9 (1961) 30–43. — A kerámiák ill. eredetük mértékadós és a nubiológia egyik modern gyakorlati alapját képező feldolgozása *W. Y. Adams: Progress Report on Nubian Pottery. I–II. (I. Native Wares; II. Imported Wares). Kush* 15 (1967–1968), 1–50; ill. nyomás alatt. A kérdésre v.ö. még L. Török: Abdallah Nirqi 1964. *The Pottery Finds of the Settlement. Acta Arch. Hung.* 27 (1975) 353–494, 355 ff., 432 ff.

intézhette; ahol a núbiai termények begyűltek, ill. ahol az arab forrásból származó és az arabokkal való kereskedés céljaira igénybe vehető pénzt — valamilyen formájában — ideiglenesen teaurálhatták. Világos, hogy ez a hivatal az áruk elosztásával is kapcsolatban kellett hogy álljon.

Mely egyiptomi áruk behozatala lehetett fontos? Elsősorban a gabonára gondolhatunk. A király abszolút tulajdona és gabonakészletek tartalékolása logikusan összefüggő vonásai a korábbi Nílus-völgyi államgazdaságoknak. A másik fő importtárgy a bor,¹²⁰ királyi monopóliuma és ennek megfelelő elosztása jól elképzelhető. Adataink szerint a behozatal fő tárgyaihoz még kerámia¹²¹ és textil¹²² továbbá luxusáruk¹²³ tartoztak. A kivitel törzsét viszont — és ez ismét a király abszolút tulajdonának kitűnő bizonyítéka — rabszolgák képezték.¹²⁴

3. Az import, ill. a Núbiában magában előállított áruk elosztásáról forrásaink közvetve sem beszélnek. Formáira elvileg az eparchátus intézménye; a papság feltételezhető jellegzetességei és — kisebb mértékben — későbbi, hasonlóképpen abszolút tulajdonra épülő gazdaságok¹²⁵ engednek következtetni. Az *eparchosz* — mint később látni fogjuk — igen valószínűen egyben Nobatia financiaális főtisztviselője. Ténykedésének nyomai arra engednek következtetni, hogy állandó székhelye mellett az ország egész területén, a jelentősebb központokban is tartott hivatalt.¹²⁶ Azaz, tevékenysége mobil, amiből elképzelhető, hogy a begyűjtést és az elosztást területi egységekként haladva ellenőrizte. Az *eparchosz* és a termelő közötti egyetlen quasi középosztály a papság. A települések nagyságával arányosan változik a templomok száma; ami nézetem szerint nem csak egyszerűen a parokiális szisztéma velejárója, hanem annak jele is, hogy a helyi papság látja el a gazdasági felügyelethez szükséges helyi adminisztrációt.¹²⁷ Benne kell keresnünk azt a réteget, melyet társadalmi helyzete és műveltsége a begyűjtés és elosztás ellenőrzésére predesztinálja — a közvetítőt tehát a faluközösség és a magasabb adminisztráció kö-

¹²⁰ A núbiai szőlőkultúra és az egyiptomi importbor viszonyának részletes ábrázolása *W. Y. Adams: Progress Report . . . II.* (119. j.)

¹²¹ *Ibid.*

¹²² A *baqt*, továbbá az ásatási leletek alapján. Utóbbiakra ld. *Hofmann op. cit.* (83. j.) s. v. Kleidung; Leinen etc.

¹²³ Cp. *Adams, Nubia Ch. 15 passim.*

¹²⁴ A *baqt* alapján: valamint cp. Ibn Selim fent idézett részeivel. — Bizánci forrásban a Dodekanes (sic!) területéről származó rabszolgáról: *G. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. Byz. Hdb. I. 2. München 1940, 130.* („Die ausserhalb der Zollgrenze von Abydos, insbesondere im Gebiet der Dodekanes gekauften Sklaven wurden mit je zwei Nomismata besteuert“). — I. Nikephoros (802–11) kora.)

¹²⁵ Elsősorban Dahomeyre gondolok. — Cp. 86. j.

¹²⁶ Az *eparchosz*ra összefoglalóan *Monneret de Villard, Storia* 184 ff; *Adams, Nubia Ch. 15, 11 ff.* Cp. még *L. V. Žabkar: The Eparch of Nubia as King. JNES 22 (1963), 217–9,* akinek következtetéseit némileg túlzottnak érzem.

¹²⁷ A papság ilyen mértékű gazdasági-adminisztratív szerepe végsősoron eléggé evidens egy olyan abszolutisztikus struktúra esetében, mint amilyen Núbiáé lehetett.

zött. Ezzel egybehangzónak tűnik végső soron az a valószínű elképzelés is Monneret de Villard-nál, hogy a püspökségek száma megegyezik a közigazgatási egységekével;¹²⁸ sőt esetleg ily módon értelmezhető Abu Salih megjegyzése is: az ország uralkodója mindenkor egyszermind pap is.¹²⁹

Elképzelhető, hogy a király abszolút földtulajdona; a feltételezhetően inkább „szükségletek szerinti”, mintsem valóságos értékcsereén nyugvó elosztási szerkezet egyrésze; s a keresztény ideológia között másrésze a hivat egy jogi fikció képezte: a termelő lakosság „bérloje” a király tulajdonát képező földterületegységeknek. E bérleti felfogás alapját sejtethjük esetleg meroitikus előzményekben; közelebbi minta mindenesetre a bizánci Egyiptom császári- és magán-nagybirtokain kialakult patronátus rendszer.¹³⁰

4. Ami az adózást illeti, a rá vonatkozó adatok éppúgy hiányoznak mint az elosztásra. Úgy gondolom, a föld királyi tulajdonából következőleg Nubiában az adózás alapját nem képezte fejadó, hanem csakis földadó. Az egyiptomi adózás törzsét is ez képezte a bizánci korban mindvégig.¹³¹ Az adózás alapegysége a föld termelőértékének megfelelően meghatározott *arura*. Justinianus korában egy *arura* gabonaföld 1 1/4 artaba szemes adót fizetett. Ehhez természetesen számos további terményadó csatlakozott — sőt, pénzáadó is, melynek kivetése szintén az *arurák* szerint történt.¹³² Valószínű, hogy az arab megszállók átvették ezt a rendszert; bár lehetséges, hogy azt később bizonyos mértékig kiegészítették a fejadó egy formájával.¹³³ Saját pénz hiányában bizonyosra vehetjük, hogy Nubiában kizárólag terményadó létezett. Az adókiivetés helyi adminisztrációját a papság láthatta el, amint ezt Adams legutóbb felvetette.¹³⁴

Az adóban begyűjtött termények és termékek egy része évi újrafelosztásra kerülhetett a király, ill. az *eparchosz* és udvaruk; a papság és a nép között. Más része pedig — elsősorban a gabona — raktárakba kerülhetett. A király által elraktározott élelem a Nílus-völgy korábbi teljes története folyamán az uralkodó és a nép közötti kapcsolat egyik fő vonása. A begyűjtés és elosztás további részleteinek vizsgálata egyelőre megközelíthetetlen feladatnak tűnik.¹³⁵

¹²⁸ Monneret de Villard, *Storia*, 165.

¹²⁹ Abu Salih (101. j.) 272.

¹³⁰ Cp. H. I. Bell: Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest. Oxford 1948, 119 f.; — E. F. Hardy: The Large Estates of Byzantine Egypt. New York 1931, 22 ff.; 53, 138; — Johnson-West *passim*.

¹³¹ Johnson-West 263 f.

¹³² Johnson-West Ch. V.

¹³³ *Ibid.* 263.

¹³⁴ Adams, *Nubia* Ch. 15, 68 f.

¹³⁵ Az árucseré sémájának felállítására K. R. Weeks tett kísérletet: The Classic Christian Townsite at Arminna West. Publ. of the Pennsylvania-Yale Exp. to Egypt No 3. New Haven-Philadelphia 1967, 7–9. Az érdekes séma azonban nem a tulajdonviszonyok elemzéséből indul ki; annak adminisztratív részleteire nem ad felvilágosítást; s így túlságosan általános ahhoz, hogy benne a kérdés megoldását láthatnánk.

E helyen kell kitérnem a 652-ben kötött, hatszáz évig érvényben maradó arab—núbiai szerződésre, az ún. *baqt*-ra, melynek az irodalom külkereskedelmi fontosságát tulajdonít,¹³⁶ következésképpen az élelemtartalék-képzésben is feltételezi kimondatlanul szerepét. A *baqt* azután születik, hogy az arabok 641-ben majd 652-ben ismételten megkísérelik meghódítani Núbiát. Mindkét ízben lejutnak Dongoláig; először egyértelmű vereséget szenvednek, második alkalommal az erőviszonyok tárgyalásokat indokolnak.¹³⁷ A szerződés politikai részeit mellőzve,¹³⁸ a gazdasági jellegű a következő: Núbia kötelezi magát, hogy évente 360 rabszolgát ad a kalifának, 40-et Egyiptom helytartójának. Cserébe kap a núbiaiak királya 1000 *ardeb* búzát, 1000 *ardeb* kölest, 1000 edény bort;¹³⁹ követei mindenkől 300—300-at. Továbbá a király, ill. követei összesen mintegy 350 különféle köpenyt és egyéb textíliát kapnak; végül a király még két jó lovat. Amikor az irodalom ebben a csereszerződésben külkereskedelmi szerződést lát, megfeledkezik a kicserélt áruk értékének és mennyiségének összehasonlításáról. A *Cod. Just.* szerint¹⁴⁰ az átlagos rabszolga ára 20 solidus; 400 rabszolga kereskedelmi értéke 8000 solidus tehát. Az 1300 *ardeb* búza és 1300 *ardeb* köles értéke 6—7. századi egyiptomi árfolyamon együttesen nem haladja meg a 300 solidust.¹⁴¹ A bor értékét talán szintén ennyire becsülhetjük.¹⁴² A textilárak sajnos nem azonosítható arab kifejezésekkel vannak leírva;¹⁴³ itt csak arra utalok, hogy egy *sztiharion* ára 1 és 10 solidus között mozoghatott legfeljebb.¹⁴⁴ Egy jó ló ára a 7. századi Egyiptomban 3 solidus körül lehetett.¹⁴⁵ Ami másrésről a 2600 *ardeb* gabonát illeti, az egyiptomi számítást

¹³⁶ Ez végső soron lehet optikai csalódás is, miután ami a külkereskedelmi kapcsolatokat illeti, a régészeti emlékek mellett a *baqt* a legjobban értelmezhető forrásunk. — Cp. O. G. S. Crawford: *The Fung Kingdom of Sennar*. Gloucester 1951, 51 ff. Nem tekinti kereskedelmi szerződésnek a *baqt*-ot kitűnő disszertációjában *Younis Beshir Imam*: *Die Einwirkungen der mamlukischen Beziehungen zu Nubien und Begaland auf die historische Entwicklung dieser Gebiete*. Geistes- u. Sozialwiss. Diss. 18, Hamburg 1971, 18 ff. Azonban a kérdés elemzésével és nézete részletes indokolásával adós marad, ezért nem látom feleslegesnek a következőkben a *baqt* tartalmának újbóli vizsgálatát.

¹³⁷ Az események újabb elemzése *Adams, Nubia Ch. 14. 30 ff.*

¹³⁸ Ld. *ibid.*; cp. *Macmihael op. cit.* (85. j.) 157 ff.

¹³⁹ Az arab szövegben *kanyr*: az úrtartama ennek az edénynek nem lett azonosítva. Talán nem tévedünk, ha a 6—7. szd.-ban szokásos, nagy, a kereskedelemben használt amforák úrtartalmát vesszük alapul. 1 *keramion A. Segré* (*Metrologia e circolazione monetaria degli antichi*. Bologna 1928) szerint 34, 95 liter; cp. *Johnson, Roman Egypt* 466 f.

¹⁴⁰ *Cod. Just.* 43,3 (531). — *Ostrogorsky op. cit.* (124. j.). 130^a. (Cp. *H. Wallon*: *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*². Paris 1879, II. 169 ff.)

¹⁴¹ *Johnson-West* 176; 178; 280.

¹⁴² A becslés rendkívül durva, ennek oka a használt űrmértékek, ill. edényfajták sokfélesége. — Az árakra ld. *Johnson-West* 179 f.

¹⁴³ Részletes leírás a Burckhardt-féle fordításban; ld. *Macmihael op. cit.* (15. j.) I. 159; *Adams, Nubia Ch. 14. 34.*

¹⁴⁴ Cp. *Johnson-West* 186 ff.

¹⁴⁵ *Ibid.* 213. — Az árak előzményeihez cp. *Johnson, Roman Egypt passim*: árakhoz és mértékekhez *M. Naldini*: *Il Cristianesimo in Egitto*. Firenze 1968. nos 32; 36 (bor-egység sajátos írásmóddal: *κνδιον* helyett *κνλδιον* — esetleg az arab *kanyr*-hoz lehet köze?).

igénybe véve¹⁴⁶ kb. 54.000 (~ 70.000) fejadag, azaz kb. 150 ~ 190 ember egy évi ellátására elegendő. Tehát a *baqt* korántsem azonos értékű áruk cseréjét írja elő; Núbia általa inkább az adó egy formájának fizetésére kényszerül. De ami még fontosabb, a rabszolgák fejében beszerzett gabona és bor az országos élelemtartalék szükségleteihez képest elenyésző mennyiségű; mindaz, amit a núbiai fél kap, a királyi udvar szükségleteinek része lehet csak. A valóságos igényeket kielégítő külkereskedelem a *baqt*-on messze túlmenő terjedelmű árucserét kellett, hogy jelentsen.

5. Fordítsuk most figyelmünket az ország életét szabályozó adminisztrációra. A királlyal kapcsolatban eddig mondottak arra engednek következtetni, hogy az uralkodói hatalom formájának kialakításában nagymértékben hatottak meroitikus hagyományok.¹⁴⁷ Az abszolút tulajdon; az alattvaló rabszolga-szerű státusának fenntartására való törekvés, továbbá a külkereskedelem királyi monopóliuma kizárják azt, hogy Núbiát a feudális jellegű középkori államalakulatok közé soroljuk. A király közvetlen részvételére kül- és belügyekben feltűnően kevés az adat. E tekintetben érdekes a fent említett adat, mely szerint a király pap — pontosabban, mindaddig elláthatja a papi funkciókat, amíg emberi vért nem ont.¹⁴⁸ — A király által létrehozott adminisztráció már közelebb áll korabeli mintaképekhez; a bizánci, ill. a bizánci-egyiptomi adminisztrációhoz.

Az arab betörések utáni évtizedekben Nobatia önállósága megszűnik; déli szomszédjának, Makuriának királya országához csatolja¹⁴⁹ és *eparchosza* által uralkodik fölötte. Az *eparchosz* alakja a forrásokból mint teljhatalmú al-

¹⁴⁶ Ehhez a becsléshez az artaba=ardeb (irdebb) valószínűségéből indultam ki. Az ardeb mint mértékegység magyarázata a *baqt* kommentárjaiban nem szerepel, csupán Adams (Nubia, Ch. 14, note 56) jegyzi meg: „An ardeb is today equal to about six bushels”; azaz kb. 218,1 liter. A 7. századi *artaba* ennek tört része lehetett: *Ségré op. cit.* (159. j.) 35 szerint 1 egyiptomi artaba 74 5/8 római font és 115 1/5 római font közötti súlyú volt; azaz 50 angol font ill. 29,18 liter — Egy egyiptomi artaba 80 font kenyér alapanyaga; egy katona napi fejadagja 3 font kenyér volt (*Johnson-West* 234f.) A fejadag mennyiségére azért adtam két értéket, mert a becslés alapja nem precíz, ld. pl. az ingadozást Johnson és West számításában: *Johnson-West* 234 f, ill. 251.

¹⁴⁷ A bonyolult kérdés egyéb összetevőire itt nem térhetek ki. A későmeroitikus dinasztia és a Ballana-kor uralkodói közötti kapcsolat egy sor érv alapján igen valószínűnek látszik. Összefoglalóan ld.: *Michalowski op. cit.* (78. j.) 27 ff; *B. G. Trigger: The Royal Tombs at Qustul and Ballana and their Meroitic Antecedents.* JEA 55 (1969) 117–28; *W. Y. Adams: Invasion, Diffusion, Evolution, Antiquity* 42 (1968) 194–215. — A *pešto*-hercegek és a Ballana-kor uralkodói közötti kapcsolatra egy régészeti lelet alapján: *L. Török: An Archaeological Note on the Connections between the Meroitic and Ballana Cultures.* Studia Aegyptiaca I (1974), Recueil d'études dédiées à Vilmos Wessetzky, 361–78.

¹⁴⁸ Cp. 59. j. — Megfontolandó, hogy Abu Saliħ tudósfításának e részlete nem tartozik-e azok közé, ahol Abesszíniára vonatkozó értesüléseivel keveri össze a núbiai vonatkozásokat? Cp. *Macmichael op. cit.* (85. j.) I. 161.¹

¹⁴⁹ Cp. a. 78. jegyzetben idézett irodalommal. A későbbi országegyesítésre vonatkozó álláspontokat ld. *Monneret de Villard, Storia* 79 ff; *Jakobielski op. cit.* (84. j.) 44 f; *K. Michalowski: Faras. Die Wandbilder in den Sammlungen des Nationalmuseums zu Warschau.* Warszawa—Dresden 1974, 22.

királyé rajzolódik ki.¹⁵⁰ Feladatköre Nobatia katonai és civil — minden valószínűség szerint így gazdasági is — vezetése; és határvédelem. Mindezen tekintetben elvileg a meroitikus *pešto*-herceg újjáéledése, aki a 1—4. században a meroitikus uralkodó nevében kormányozta ugyanezen területet. Tevékenysége megszervezésében ezúttal viszont más mintakép is közrejátszik; ez, mint maga a cím is mutatja, a *praefectus Aegypti*, azaz az *Ἐπαρχος Αἰγύπτου*. Erre a mintára vall feladatkörének összetétele, — és abban a legfelsőbb bírói jog gyakorlása, amint erre a fent idézett peres okiratok mutatnak. A császárkori *praefectus Aegypti* egyik legfőbb feladata az adózás ellenőrzése;¹⁵¹ mely feladatot bizánci utódai is ellátták.¹⁵² Aligha lehet kétséges, hogy Nobatia *eparchosza* e tekintetben is az egyiptomi mintaképet követi. Adminisztratív és bírói hatalmát a *praefectus Aegypti* részben évi rendszeres országjárása során gyakorolta.¹⁵³ Az *eparchosz* ugyanígy tesz Nobatiában.¹⁵⁴

Kérdés azonban, hogy miért kapja Nobatia alkirálya az *eparchosz* címet, s az annak eredeti tartalmának megfelelő hatalmat, amikor pedig a bizánci Egyiptom utolsó századaiban az *Ἐπαρχος Αἰγύπτου* helyét már átvették a tovább osztott és újraosztott tartomány *augustalisai*, ill. *duxai*?¹⁵⁵ A magyarázat abban sejthető, hogy Nobatiát lehetőleg osztatlan politikai-gazdasági egységként kellett kezelni, s ehhez a célkitűzéshez az *augustalis*, ill. *dux* fogalmánál logikusan közelebb állott a *praefectus Aegypti* korábbi intézménye. Az *eparchatus* intézményének felállítása ebben az értelemben döntő bizonyítéka a későmeroitikus — Ballana — kereszténykori Núbia történeti kontinuitását valló felfogásnak (v. ö. a tanulmány I. részével).

A núbiai szövegek az *eparchosz* mellett más méltóságokat is említenek. Ezeket leginkább a bizánci udvari címek tartalmatlan utánzásának szokás interpretálni. Karakterük és összetételük pedig nem erre vall.

Az eredeti teljességükben fennmaradt protokollok arra vallanak, hogy a királyi és az *eparchatusi* udvar hivatalai titulaturában párhuzamosak voltak.

¹⁵⁰ Adams, *Nubia* Ch. 15, 11 f. A *pešto*-herceggel való hasonlóságokra *ibid*: a *pešto*-hercegek „mobilitására” vonatkoztható adatok lehetősége látható Haycock egy kitűnő munkájában, ld. 109. j.

¹⁵¹ O. W. Reinmuth: „Praefectus Aegypti”, in: PWRE XXII/2, col. 2353—77. — Col. 2360. — Cp. Justinianus XIII. ediktumával (538); ld. H. I. Bell, in: Glanville (ed.); *The Legacy of Egypt*. Oxford 1953, 333; továbbá: A. Stein: *Die Präfecten von Ägypten in der röm. Kaiserzeit*. Bern 1950, *passim*; J. Lallemand: *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Diocletien à la création du diocèse* (284—382). Acad. Roy. Belg. Cl. des Lettres, etc. Mémoires 57/2, Bruxelles 1964, 58 ff; 236 ff.

¹⁵² M. Gelzer: *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens*. Leipziger Hist. Abh. Heft 13. Leipzig 1909, *passim*.

¹⁵³ Reinmuth *op. cit.* (151. j.) col. 2361; H. I. Bell: *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest* Oxford 1948, 67 f.

¹⁵⁴ Az *eparchosz* mobilitásáról Adams, *Nubia* Ch. 14, 13f. Utazása során gyakorolt bírói feladatáról látszik tanúskodni Crum 452, ahol a 8—9. sorban arról van szó, hogy a szerződés az *eparchosz* háza előtt, Korte népének körében, az *eparchosz* jelenlétében történt (Crum p. 216.). — Kézenfekvőnek látszik az is, hogy az *eparchosz* a püspöki székhelyeket járta végig.

¹⁵⁵ Gelzer *op. cit.* (152. j.) 5; (38) praef. Aeg. utolsó említése 380 3. 17.

Mind a király, mind az *eparchosz* rendelkezett a 8—9. században *domesztikosz*-szal, *meizonnal*, ill. *meizoterossal* (vagy *protodomesztikossal*, *protomeizoterossal*); s valószínűleg mindkét udvartartásban szerepel a *primikerioszi* rang.¹⁵⁶

A *domesztikosz* a bizánci eredetiben a gárda parancsnoka.¹⁵⁷ A protokoll egyikében¹⁵⁸ a núbiai király *domesztikosza* mint a „palota *domesztikosza*” jelenik meg. Ez oly mértékig fedi a bizánci *domesztikoszi* funkciót, hogy nem igényel bővebb kommentárt. Az *eparchosz* saját *domesztikoszához* elegendő annyit megjegyeznünk, hogy a 6—7. századi bizánci adminisztrációban a császár után *domesztikossal* rendelkeztek — többek között — a provinciák prefektusai, ill. *comesei* és *dukai*.¹⁵⁹ *Primikeriosz* katonai és civil értelemben egyaránt hivatali előjáró; a bizánci rendszerben szorosan kapcsolódik a *domesztikoszhoz*, mint *officiumának* előjárója;¹⁶⁰ olyannyira, hogy Cassiodorus pl. a kettő között nem tesz különbséget: *primiceriatus, qui et domesticatus nominatur*.¹⁶¹ A *domesztikosz* és *primikeriosz* bizánci viszonyával egy 8. sz. végi núbiai protokoll teljesen egybehangzónak látszik.¹⁶²

További, a királynál és az *eparchosznál* egyaránt feltűnő méltóság a *meizon*, ill. *meizoterosz*.¹⁶³ Az *eparchosz meizonját* két ízben mint „Nobatia *meizonját*” nevezik meg.¹⁶⁴ A tisztség eredete, ill. mintája meglehetősen szerény, csak utalásokból ismert bizánci egyiptomi tisztviselő, aki a falvak gazdasági felügyeletében működött,¹⁶⁵ esetleg köze volt az adózáshoz is (?). A 9. századi bizánci adminisztrációban a *meizoterosz* az *eidikosz* hivatalnok, azaz a császári expedíció anyagi ellátásáé.¹⁶⁶ Núbiai feladatköre inkább az előbbi értelemben keresendő, erre utal egy érdekes 9. század eleji adat. Két, sajnos meglehetősen töredékes protokollból¹⁶⁷ arra lehet következtetni, hogy ebben az időben az *eparchosz* egyszersmind Nobatia *protodomesztikosza* és *protomeizoterosza* volt, akinek mint a protokoll mondja, „alattvalója minden ethiopiai, Tilimauarától Philae castrumáig”.¹⁶⁸

¹⁵⁶ *Domestikos*: Kyrikos kora; Krall, *Beiträge* (84. j.) 15f.; Khael kora: Krall, WZKM (84. j.) 236; Johannes kora: Crum 449; 450. — *Meizon, meizoterosz, protomeizoterosz*: Krall, WZKM 236; 238; Crum 449; 450 (Khael—Johannes). — *Primikeriosz*: Krall, WZKM 236; 238 (Khael).

¹⁵⁷ H. Leclercq: „Domestici”, in: DACL IV/1. col. 1375; Guillard I. 5.

¹⁵⁸ Krall, WZKM 236; 238. Khael kora.

¹⁵⁹ Seeck „Domesticus” in: PWRE V/1, col. 1296ff.

¹⁶⁰ Cp. W. Ensslin: „Primicerius” in: PWRE Suppl. VIII. 614—24; Guillard I. 305f.

¹⁶¹ Cassiodorus var. X. 11. — A tévedés azonosítására Ensslin art. cit. (160. j.) 614 ff.

¹⁶² Khael kora, Krall, WZKM 236 és 238.

¹⁶³ Cp. 156. j.

¹⁶⁴ Simon, Nobatia *meizonja*: Krall, WZKM 236; Joseph, Nobatia *meizonja*: *ibid.* 238.

¹⁶⁵ Kroll: „*Mełcov 2*” in: PWRE XV/1, 362f.; Johnson—West: 246, 325 (*meizoterosz*); Hardy op. cit. (130. j.) 62, 86f, 104, 130.

¹⁶⁶ J. B. Bury: *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*. The British Academy Supplemental Papers I. London 1911, 98 ff; különösen 100.

¹⁶⁷ Crum 449, 450.

¹⁶⁸ Ez valószínűleg Nobatia, északi határától a déli vámhatárig (?) vagy az egykori Makuria határáig. Tilimauara nincsen megfelelően azonosítva, ld. Crum, p. 212; cp. Monneret de Villard, *Storia* 101. A passzust Monneret de Villard tévesen nem az *eparchoszra*, hanem a királyra vonatkoztatja: op. cit. 100 és 106; noha a két irat illető része jól olvasható.

Közvetlenül a keresztény királyságok megalapítása után tűnik fel Talmis *exarchosza*,¹⁶⁹ a 6. szd. közepén; legkésőbbi ismert előfordulása a 7—8. szd. fordulójáról származik.¹⁷⁰ Justinianus korában — azaz a cím első núbiai jelentkezésekor — az *exarchosz* a *dux*ot fedi, azaz egy katonai expedíció vagy csapat-egység parancsnokát¹⁷¹ — a korábbi *magister militum*ot. Tekintettel arra, hogy Talmis az egykori Dodekaschoinos Egyiptomhoz legközelebbi jelentékeny települése (és püspöki székhely), *exarchatus*ának kézenfekvő gyakorlati-katonai értelme van. Nem lehet véletlen, hogy a talmisi *exarchosz* eltűnése egybeesni látszik időben az *eparchatus* kiépülésével — az *eparchosz* mint Nobatia katonai kormányzója feleslegessé teszi létét. Egyébiránt kézenfekvő az is, hogy Talmis *exarchosza* a Thébaisz *dux*-ának „ellenpárja” volt.

Amint a főhivatalnokok esetében, úgy a szövegekből ismert alacsonyabb rangú hivatalnokoknál is a cím és a feltételezhető valódi funkció között logikus kapcsolat látszik. A Tokiltoeton-felirat *kurátora*¹⁷² valószínűleg megfelel a Justinianus-kor városi közhivatalnokának.¹⁷³ Abban sincs okunk kételkedni, hogy a denduri felirat¹⁷⁴ Epiphanius *samatá*-ja valóban a király pecsétjének őre;¹⁷⁵ Sirma *veridarius*-a pedig valóban futár.¹⁷⁶ Tekintettel a tényre, hogy valóban készültek Núbiában okiratok, természetes, hogy találkozzunk *kartullarios*szal és *nomikos*szal.¹⁷⁷ Az egy ízben előforduló *diataktor*¹⁷⁸ egyiptomi megfelelőjéhez hasonlóan Núbiában is épületek helyreállításáért felelős hivatalnok lehetett.¹⁷⁹

6. Az áttekintésből kitűnik, hogy a kereszténykori Núbia gazdasági szervezetét egyes alapvető tulajdonságai határozottan megkülönböztetik a bizánci Egyiptomtól, mások viszont azzal szorosan összefüggenek. A döntő

¹⁶⁹ József, Talmis *exarchosza* szerepel a denduri, majd az ikhmindii feliratban: Kraus, *Anfänge* 114; S. Donadoni: Un'epigrafe greco-nubiana da Ikhmindí. La Parola del Passato 14 (1959) 458—65.

¹⁷⁰ Legalábbis következtetni lehet rá Crum 447 tanulmányából (Merkuriosz kora), ahol az utolsóelőtti, olvashatatlan névvel kapcsolatban megjelenik e cím. Az illető tanú azonban legfeljebb az *exarchosz* házanépéhez tartozhatott, miután nem valószínű, hogy az *exarchosz* mint tanú, s még hozzá az utolsóelőtti helyen, aláírjon egy adóslevelet.

¹⁷¹ Benjamin: „*Eξαρχος*” in: PWRE VI/2, col. 1552f. — Nov. 130. A cím későbbi tartalmára *ibid.* és Ostrogorsky, *op. cit.* (124. j.) 49; Guiland I. 9, 393; II. 150. stb.

¹⁷² Donadoni *op. cit.* (169. j.) 463.

¹⁷³ G. Diehl: Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne. Paris 1888, 98 ff; E. Stein: Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches. Stuttgart 1919, 974 ff; P. Jouguet: La vie municipale dans l'Égypte romaine². Paris 1968, 462 ff; Kornemann: „Curatores” in: PWRE IV/2 col. 1810ff. — Kevésbé látom valószínűnek Donadoni véleményét: „Il K. é denominazione che designa un amministratore dei beni imperiali” (*op. cit.* 463.).

¹⁷⁴ Kraus, *Anfänge* 111.

¹⁷⁵ H. Leclercq „*Éthiopie*” in: DACL V/1, col. 609 (az általa adott fordítás a denduri feliratról nem fogadható el teljesen); Kirwan LAAA 24 (73. j.) 99.

¹⁷⁶ Leclercq *ibid.*; Kirwan *ibid.*

¹⁷⁷ Severus, Elissaius fia, Talmis *kartullariosza*: Crum 452; Tamit Nos 28 (?), 29, 32. — S. Donadoni et al. Tamit 1964. Missione Archeologica in Egitto dell'Università di Roma. Roma 1967, 7o ff. — *Nomikosz*: Lefebvre No 651. Utóbbira cp. Preisigke Wörterbuch III. 135; E. Ziebarth; „*Νομικός* (tabellio)” in: PWRE XVII/1 col. 822.

¹⁷⁸ Monneret de Villard, *Storia* 191 (Gebel Barkal!).

¹⁷⁹ *Ibid.*

különbség a tulajdonviszonyokban van. A király abszolút földtulajdona a Nílus-völgy viszonyainak mélyen a múltba visszanyúló hagyományokban gyökerezik; ennek megfelelően az elosztási szisztéma, a földjáradékra, a királyi élelmiszertartálékra, ennek következtében a királyra, mint élelem-adóra épülő rendszer a faraonikus kor vonásait idézik. A meroitikus birodalom bizonyos ilyen rendszerre épült. Összeomlása után kérdéses, hogy a 4—6. századi utódfejedelemségek¹⁸⁰ életében szerepet játszott-e az egyiptomiakhoz hasonló nagybirtokok kifejlődése. Mindenesetre a keresztény királyságok kialakítása után ilyeneknek nem találjuk nyomát, annál inkább megtaláljuk a korábbi meroitikus abszolutisztikus rendszer nyomait. E tény a terület bizonyos ethnikai kontinuitása¹⁸¹ mellett a dinasztikus kontinuitás valamilyen formájának lehetőségét is nyomatékosan felveti.¹⁸² A termelés és elosztás hagyományosan központosított rendszere lehetővé teszi azt, hogy a núbiai királyságok belső politikai egységüket éppúgy, mint önállóságukat könnyebben őrizzék meg, mint hogyha tulajdon- és termelési formáik lehetőséget adtak volna vagyoni hierarchia és feudális hatalmi viszonyok spontán kialakulására. Ugyanakkor a megtermelt áru fölöslegek központi raktározása és királyi ajándék formájában történő elosztása biztosította azt a belső nyugalmat, mely a korabeli világban egyedülállónak látszik. — A kereskedelem, különösen a külkereskedelem monopóliuma szorosan összefügg a magántulajdon kialakulásának megakadályozását célzó helppolitikával. A pénzgazdálkodás lehető teljes kiküszöbölése is ezt jelenti.

Az arab betörések után a meroitikus kor államszerkezetének egy újabb fontos vonása éled újjá. A két északi királyság egyesítése; a délre helyezett főváros és az északi eparchatus az 1—4. századi meroitikus szervezet utánzása. A szomszédos Egyiptommal való politikai és kereskedelmi kapcsolat a királyság egyik létfeltétele, éppúgy, mint meroitikus elődjé; ugyanakkor meg kell azonban akadályozni, hogy e kapcsolat megingassa a belső gazdasági rendszer alapjait. A kereskedelmi partner magántulajdon-viszonyaitól, pénzgazdálkodásától és egyéb befolyásától való elzárkózást ebben a helyzetben csakis a vele való érintkezésnek a legfelsőbb szintre való korlátozása oldhatja meg: ezt biztosítja az eparchatus intézménye, annak gazdasági, adminisztratív — és minden valószínűség szerint katonai¹⁸³ — szerepe. Így válik érthetővé nemcsak a pénzgazdálkodás különössége, hanem az ország külfölddel érintkező és attól elzárt, belső részének szigorú elválasztása egy vámhatárral — mely egyéb-

¹⁸⁰ Cp. 147. j.

¹⁸¹ Az ethnikai kontinuitásról Adams felfogását látom mérvadónak: *Adams, Mél. Michalowski*. 13—30; *Id.: Invasion . . .* (147. j.).

¹⁸² A kérdés — az adatok szerénysége miatt éppúgy, mint bonyolultsága miatt — egyelőre még nem dönthető el. *Adams, Nubia Ch.* 13 sem veti még fel nyíltan. Cp. még a 147. jegyzetben idézett irodalommal.

¹⁸³ Bár témánkkal való kapcsolata kétségtelen, a núbiai katonaságra vonatkozó megfontolásokat kénytelen voltam mellőzni a rá vonatkozó adatok rendkívül nehezen értékelhető volta miatt.

ként háromezer éve húzódik ugyanazon a helyen.¹⁸⁴ A núbiai tulajdonformák megőrzése érdekében az eparchatus ugyanakkor bölcs megalkuvás is, ugyanúgy, mint majd a Dodekaschoinosban az arabok letelepedésébe való belenyugvás.¹⁸⁵

A meroitikus gazdasági rendszer ilyen konzerválása érdekében kialakított adminisztratív rendszer másrésről a bizánci adminisztráció szerkezetének számos elemét is igénybe veszi. Az *eparchosz* nemcsak a meroitikus *pešto*-herceg utódja, hanem az egyiptomi római, ill. bizánci helytartó változata is. A bizánci intézmények átvétele valószínűleg nem hosszas fejlődés eredménye, hanem a Justinianus-kori núbiai keresztény államszervezés velejárója; többé-kevésbé egyazon nagy, átgondolt szervezési akció eredménye. A térítés nemcsak az egyházzervezetet kapcsolta a bizánci Egyiptomhoz, hanem segítette kialakítani az adminisztratív szerkezetet is az általa hozott minták segítségével.¹⁸⁶ Ez nemcsak az institúciókat illeti, kiterjedhetett a joggyakorlatra is, melynek kialakításában talán nem tévedünk, ha a *Cod. Just.* bizonyos részeinek bevezetését is elképzeljük.¹⁸⁷

Ahogy a meroitikus Núbia *pešto*-hercegeiben,¹⁸⁸ úgy a keresztény eparchosban is szokás egy szeparatista törekvés természetes megindítóját látni. E tanulmány I. részében igyekeztem rámutatni, hogy a *pešto*-hercegek speciális helyzete a meroitikus birodalomban nem erre vall. Úgy érzem, a núbiai eparchatus története, ha mögötte a felvázolt gazdasági rendszert figyelembe vesszük, hasonlóan értelmezhető. Az eparchatus önállósága sokkal kevésbé lehetett egy elszakadási törekvés mozgatórugója, mint amennyire annak ellenkezője: az ország gazdasági és politikai egységének rendkívül átgondolt biztosítója. Más lapra tartozik, hogy e mélységesen konzervatív rendszer elzárta Núbiát mindazon lehetőségektől, melyek a pénzgazdálkodásban és a magánvállalkozásban rejtőztek, s ezáltal végső soron okozójává vált a keresztény Núbia hanyatlásának és bukásának.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Adams, *Nubia* Ch. 15, 16.

¹⁸⁵ Cp. Adams, *Nubia* Ch. 15, 73.

¹⁸⁶ Cp. Monneret de Villard, *Storia* 165.

¹⁸⁷ Erre látszik utalni Crum 447 esküformulája, ahol Thecla Istenre és Merkuriosz király „szotériá”-jára esküszik. Ezzel a császáreskü-formulával először I. Justinianus korában találkozunk, ld. E. Seidl: *Der Eid im römisch-ägyptischen Provinzialrecht* II. München 1935, 9f; 13. — Az eddig kiadott okiratok azonban az egykori Dodekaschoinosra vonatkoznak, azaz arra a területre, ahol a kopt joggyakorlat közvetlen befolyásával is számolnunk kell. A délebbi terület — elsősorban Qasr Ibrim — okiratleteinek kiadása után leszünk csak abban a helyzetben, hogy a fent mondottak érvényét a királyság egészére megítélhessük.

¹⁸⁸ A *pešto*-hercegekre mind ez ideig a legjobb összefoglaló feldolgozás: N. B. Millet: *Social and Political Organisation in Meroe*. Journées Internationales d'Etudes Meroitiques, Paris 10—13 Juillet 1973. Millet éppúgy hangsúlyozza a *pešto*-hercegek látszólagos függetlenségét, s Núbia különbözőségét a birodalom délebbi — központi — területétől, mint Adams: *Meroitic North and South: A Study in Cultural Contrasts*. *Meroitica* 2 (1976). — Cp. még B. G. Haycock egyebekben úttörő tanulmányát: *Later Phases of Meroitic Civilization*. *JEA* 53 (1967) 107—20.

¹⁸⁹ A tanulmányban érintett kérdések bővebb irodalma és a régészeti emlékeanyagot jobban figyelembe vevő vizsgálata megtalálható a következő munkában: Török L.: *Meroé és Núbia a 2.—7. században*. Régészeti tanulmányok. Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai 18. Budapest 1976 (s. a.)

Rövidítések

- Adams JEA 50* *W. Y. Adams: Post-Pharaonic Nubia in the Light of Archeology I. JEA 50 (1964) 102–120.*
- Adams JEA 51* *Id.: Post-Pharaonic Nubia in the Light of Archaeology II. JEA 51 (1965) 160–78.*
- Adams, Mél. Michalowski* *Id.: The Nubian Campaign—Retrospect and Prospect. Mélanges K. Michalowski. Warszawa 1966. 13–30.*
- Adams, Nubia* *Id.: Nubia: Corridor to Afrika. Allen Lane, in press.*
- Adams, Meroitica 2* *Id., with comments by A: J. Arkell, J. Desanges, B. G. Haycock et al.: Meroitic North and South: A Study in Cultural Contrasts. Meroitica 2 (1976).*
- AW* *B. G. Trigger—A. Heyler: The Meroitic Funerary Inscriptions from Arminna West. New Haven—Philadelphia 1970.*
- Crum* *W. E. Crum: Catalogue of the Coptic MSS in the British Museum. London 1905.*
- Dakka ld. Griffith DG* *D. Dunham: Royal Tombs at Meroe and Barkal. Royal Cemeteries of Kush IV. Boston/Mass. 1957.*
- Dunham RCK IV* *D. Dunham: The West and South Cemeteries at Meroe. The Royal Cemeteries of Kush V. Boston/Mass. 1963.*
- Dunham RCK V.* *D. Dunham: The West and South Cemeteries at Meroe. The Royal Cemeteries of Kush V. Boston/Mass. 1963.*
- EK* *W. B. Emery—L. P. Kirwan: The Excavations and Survey between Wadi Es-Sebua and Adindan 1929—1931. I. Cairo 1935.*
- Far.* *F. Ll. Griffith: Meroitic Funerary Inscriptions from Faras, Nubia. Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion. Paris 1922, 565–600.*
- Griffith DG.* *Id.: The Demotic Graffiti of the Dodecaschoenus. Oxford 1937.*
- Griffith Inscr.* *Id.: Meroitic Inscriptions. Part II. Napata to Philae and Miscellaneous. London 1912.*
- Griffith Karanog* *Id.: Karanog. The Meroitic Inscriptions of Shablul and Karanog. Philadelphia 1911.*
- Griffith Meroe* *Id.: The Inscriptions from Meroe, in: J. Garstang—A. H. Suycce—F. Ll. Griffith: Meroe. The City of the Ethiopians. Oxford 1911.*
- Guilland* *R. Guilland: Recherches sur les institutions byzantines I—II. Berlin—Amsterdam 1967.*
- Haycock* *B. G. Haycock: The Later Phases of Meroitic Civilization. JEA 53 (1967) 107–120.*
- Haycock, Landmarks* *Id.: Landmarks in Cushite History. JEA 58 (1972) 225–244.*
- H. ld. Hintze, Studien* *F. Hintze: Die Struktur der »Deskriptionssätze« in den meroitischen Totentexten. MIO 9 (1963) 1–29.*
- Hintze, Struktur* *F. Hintze: Die Struktur der »Deskriptionssätze« in den meroitischen Totentexten. MIO 9 (1963) 1–29.*
- Hintze, Studien* *Id.: Studien zur meroitischen Chronologie und zu den Opfertafeln aus den Pyramiden von Meroe. Abh. Dt. Akad. Wiss. Kl. für Spr. Lit. Kunst Jgg. 1959, Nr. 2, Berlin 1959.*
- Hofmann MNL* *I. Hofmann: Zu einigen Nominalausdrücken in den Deskriptionsphrasen der meroitischen Totentexte. Meroitic Newsletter 14 (1974) 33–47.*
- Inscr. ld. Griffith Inscr.* *I. Hofmann: Zu einigen Nominalausdrücken in den Deskriptionsphrasen der meroitischen Totentexte. Meroitic Newsletter 14 (1974) 33–47.*
- Johnson, Roman Egypt* *A. Ch. Johnson: Roman Egypt. — An Economic Survey of Ancient Rome. Ed. T. Frank, Vol. II. Baltimore 1936.*

- Johnson-West* *A. Ch. Johnson—L. C. West: Byzantine Egypt: Economic Studies.* Princeton 1949.
- Kar. ld. Griffith, Karanog*
Kraus, Anfänge *J. Kraus: Die Anfänge des Christentums in Nubien.* Mödling/Wien 1930.
- LD* *R. Lepsius: Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien, Abt. I—VI.,* Berlin 1849—1859.
- Leclant Meroitica 1.* *J. Leclant: Les recherches archéologiques dans le domaine méroïtique. Meroitica 1 (1973) 19—59.*
- Lefebvre* *G. Lefebvre: Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d’Egypte.* Le Caire 1907.
- Meeks MNL* *D. Meeks: Liste de mots Meroïtiques ayant une signification connue ou supposée. Meroitic Newsletter 13 (1973)*
- Meroitica 1* *Sudan im Altertum. 1. Int. Tagung für meroïtische Forschung in Berlin 1971. Meroitica 1 (1973).*
- Millet* *N. B. Millet: Social and Political Organisation in Meroe. Journées Internationales d’Etudes Meroïtiques, Paris 10—13 Juillet 1973.*
- Monneret de Villard, Storia* *U. Monneret de Villard: La storia della Nubia cristiana. Or. Chr. Anal. 118. Roma 1938.*
- Ph. v.agy Philae ld.*
Griffith DG
REM
Sh. ld.
W-RM Karanog
- Répertoire d’Epigraphie Méroïtique Paris, Sorbonne (1975).
Griffith, Karanog
C. L. Woolley—D. Randall-Maciver: Karanog. The Romano-Nubian Cemetery. Philadelphia 1910.;
C. L. Woolley: Karanog. The Town. Philadelphia 1911. (University of Pennsylvania, The Eckley B. Coxe Jun. Expedition to Nubia Vols 3, 4, 5).